
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΣΤΟ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ, Α'

Στὸν καθηγητὴ Λίνο Πολίτη

I. Βακχυλίδη «Παιὰν» 4, 69 - 72 Sn. - M.

Στὸ Ἀνθολόγιον τοῦ Στοβαίου (4, 14, 3=4, 371 W. - H.) παραδίδεται ἓνα ἀπόσπασμα¹ ἀπὸ κάποιον παιάνα τοῦ Βακχυλίδη πού ἐξυμνεῖ τὰ ἀγαθὰ τῆς εἰρήνης²: ἡ χαρὰ ἀπλώνεται παντοῦ, ἐνῶ τὰ ὄπλα ἐγκαταλελειμμένα ἔχουν γεμίσει ἀράχνες³ καὶ ἔχουν σκεπαστεῖ ἀπὸ μούχλα. Ὁ ποιητὴς ὑπογραμμίζει ἐπίσης, καὶ αὐτοὶ οἱ στίχοι μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, ὅτι κατὰ τὴν περίοδον τῆς εἰρήνης:

χαλκεῖν δ' οὐκ ἔστι σαλπίγγων κτύπος,
οὐδὲ σὺλᾶται μελίφρων
ἔπνος ἀπὸ βλεφάρων
ἄψος ὃς θάλπει κέαρο.

Οἱ ἐκδότες⁴ παραπέμπουν στοὺς στίχους 1198 - 1206 τοῦ *Αἴαντα*⁵ τοῦ Σοφοκλῆ. Ὁ χορὸς τῶν Σαλαμινίων ταλαιπωρημένος ἀπὸ τὸ μακροχρόνιον πόλεμον κάτω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Τροίας ἀναζητεῖ τὴν εἰρήνην καὶ καταριέται τὸν «πρῶτον εὐρετὴν» τοῦ πολέμου πού τοῦ στέρησε τὰ ἀγαθὰ τῆς:

1. Στὴ φιλολογικὴ ὀξυδέρκεια τοῦ B. Snell ὀφείλουμε τὴ σημαντικὴ διαπίστωση ὅτι τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἀνήκει στὸ ἴδιον ποίημα, τμῆμα τοῦ ὁποίου ἔφερε στὸ φῶς ὁ ὀξυρυγγιανὸς πάπυρος III 426 (=178 Pack²). Βλ. Das Bruchstück eines Paians von Bakchylides, *Hermes* 67 (1932) 1 - 13.

2. Γιά παρόμοιους ὕμνους στὴν τραγωδίαν βλ. E. Βάχχ. 419 κ.έ., Ὁρ. 1682 κ.έ., *Κροεσφ.* ἀπ. 453 N² (=ἀπ. 4 Musso)· πρβ. καὶ R. Kannicht, *Euripides Helena*, Χαϊδελβέργη 1969, στ. 1151 - 64.

3. Γιά τὸ μοτίβον αὐτὸ βλ. τὰ παράλληλα πού συγκεντρώνει ὁ Pearson στὸ ἀπ. 286 τοῦ Σοφοκλῆ.

4. *Bacchylides*, postl B. Snell ed. H. Maehler, Λειψία 1970¹⁰ (Teubner). Τὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν παιάνα καὶ τὸ χωρίον τοῦ *Αἴαντα*, σημειώνει ἐπίσης ὁ W. B. Stanford, *Sophocles Ajax*, Λονδίνο 1963, στ. 1203 - 6.

5. Ἀκολουθῶ τὴν κωλομετρίαν τοῦ R. D. Dawe, *Sophocles Tragoediae I*, Λειψία 1975 (Teubner).

ἐκεῖνος οὔτε στεφάνων
 οὔτε βαθειᾶν κυλίκων
 νεῖμεν ἐμοὶ τέρψιν ὀμιλεῖν,
 οὔτε γλυκὴν αὐλῶν ὄτοβον
 δύσμορος, οὔτ' ἐννυχίαν τέρψιν ἰαύειν,
 ἐρώτων δ' ἐρώτων ἀπέπαυσεν κτλ.

Ἡ σύγκριση εἶναι ὀπωσδήποτε εὐστοχη· ὁ ἀμέριμνος ὕπνος, πού γίνεται ἀκόμη πρὸ γλυκὸς τὴν αὐγὴν, εἶναι ἓνα ἀγαθὸ ἄγνωστο στοὺς στρατιῶτες πού πρέπει νὰ φυλάγουν νυχτερινὴ σκοπιὰ¹. Ὡστόσο πιστεύω ὅτι πρὸ κοντὰ στὸ κείμενο τοῦ Βακχυλίδη βρίσκεται ἓνα χωρίο τοῦ Ρήσου, ὅπου πάλι ἓνας χορὸς στρατιωτῶν τραγουδᾷ (554/6):

θέλγει δ' ὄμματος ἔδραν
 ὕπνος· ἄδιστος γὰρ ἔβα
 βλεφάροις πρὸς ἀοῦς.

Ἡ λεκτικὴ καὶ θεματικὴ ὁμοιότητα τῶν δύο χωρίων εἶναι τόσο προφανής, ὥστε δὲ θὰ ἦταν ὑπερβολικὸ νὰ ὑποστηριχτεῖ ὅτι ἀνάμεσα στὸν Εὐριπίδη ἢ τὸν ἄγνωστο ποιητὴ² τῆς τραγωδίας καὶ τὸν Βακχυλίδη ὑφίσταται κάποια σχέση ἐξάρτησης.

II. Εὐριπίδη «Τήλεφος» ἀπ. 104 Austin (=ἀπ. 698N².)

δεῖ γὰρ με δόξαι πτωχὸν (),
 εἶναι μὲν ὅσπερ εἰμί, φαίνεσθαι δὲ μή.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ παραδίδεται σὲ παρατραγωδικὰ συμφραζόμενα ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη στοὺς Ἀχαρνεῖς (440/1) ὡς ἐξῆς:

δεῖ γὰρ με δόξαι πτωχὸν εἶναι τήμερον,
 εἶναι μὲν ὅσπερ εἰμί, φαίνεσθαι δὲ μή.

Δὲν εἶναι μόνο ἡ παράβαση τοῦ ζεύγματος τοῦ Porson, ἀλλὰ καὶ ἡ λέξις *τήμερον* πού καθιστᾷ τὸν πρῶτο στίχο ὕποπτο³, ἀφοῦ ἡ λέξις αὐτὴ ἀπαντᾷ

1. Πρβ. Ἰλ. I 325 ὡς καὶ ἐγὼ πολλὰς μὲν ἀύπνους νύκτας ἴανον.

2. Δὲν εἶναι σκόπιμο νὰ ἐμπλακοῦμε στὴν ἀτέρμονα συζήτηση γιὰ τὴ γνησιότητα καὶ τὴ χρονολόγηση τῆς τραγωδίας. Σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα αὐτὰ βλ. W. Ritchie, *The Authenticity of the Rhesus of Euripides*, Cambridge 1964 παράλληλα μὲ τὴν ἐκτενὴ βιβλιοκρισίαν τοῦ E. Fraenkel, *Gnomon* 37 (1965) 228 - 241.

3. O. W. Buchwald, *Studien zur Chronologie der attischen Tragödie 455 - 431*,

μόνο μιά φορά στὸν *Πῆσο*. Ὅπως δὴποτε ἡ παρουσία «ἄπαξ τραγωδουμένων» δὲν εἶναι ἓνα φαινόμενο ποὺ ἐπιτρέπει πάντοτε τὴν ἐξαγωγή ἀποφασιστικῶν συμπερασμάτων γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου. Ἀλλὰ στὴν περίπτωσή μας εἶναι τουλάχιστον ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἡμέρα ἀποτελεῖ τὸ χρονικὸ πλαίσιο, μέσα στὸ ὁποῖο διαδραματίζεται ἡ δράση τῶν περισσοτέρων τραγωδιῶν καὶ ὅτι στὸ πλαίσιο αὐτὸ γίνονται ὑπερβολικὰ συχνὰ¹ ἀναφορὲς ἀπὸ τοὺς τραγικούς, καὶ ἰδιαίτερα τὸν Σοφοκλῆ καὶ τὸν Εὐριπίδη². Ἡ μοναδικότητά τῆς λέξης πρέπει ἐπομένως νὰ θεωρηθεῖ περιέργη. Ὡστόσο μπορούμε ἀπὸ τὰ συμπραζόμενα νὰ συναγάγουμε μὲ ἀρκετὴ ἀσφάλεια ὅτι τὸ δεύτερο ἡμιστίχιο πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μὲ κάποιο συνώνυμο τῆς λέξης *τῆμερον*. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ κινήθηκε ἤδη ὁ P. Rau³, ὁ ὁποῖος σημειώνει: Im Original könnte *eis* τὸ *σήμερον* (so Meineke) *τῆδε θῆμέρα* oder *τῆδ' ἐν ἡμέρα* *gestanden haben*. Ἡ συμπλήρωση τοῦ Meineke, ἂν καὶ ἐλκυστικὴ, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ παρακινδυνευμένη σύμφωνα μὲ τὶς σύντομες σκέψεις ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω. Οἱ προτάσεις τοῦ Rau, ἐφόσον δὲν προτείνει ἢ δὲν υἱοθετεῖ καμιάν ἄλλη ἐπέμβαση στὸ στίχο, εἶναι ἄμετρες. Ἡ πιθανότερη, κατὰ τὴ γνώμη μου, συμπλήρωση θὰ ἦταν:

δεῖ γάρ με δόξαι πτωχὸν (ἐν τῆδ' ἡμέρα).

Ἡ συμπλοκὴ ἐν τῆδ' ἡμέρα παράλληλα μὲ τὴν φράση τῆδ' ἐν ἡμέρα εἶναι συχὴ στὴν τραγωδία· π.χ. E. Ἰππ. 21/2 *τιμωρήσομαι* / Ἰπλόλυτον ἐν τῆδ' ἡμέρα· Ἄνδρ. 802/3 ὡς κακὸν κακῶ / διάδοχον ἐν τῆδ' ἡμέρα πορσύνεται. Ὅτι ἡ συμπλήρωση δὲν εἶναι ἀπίθανη ἢ μετρικὰ ἐνοχλητικὴ (παράβαση τοῦ ζεύγματος τοῦ Porson,), τὸ ἀποδεικνύουν δύο τουλάχιστον παραδείγματα: Σ. OT

διδ. διατρ., Königsberg 1939, σσ. 17 κ.έ. ἐκφράζει ἀμφιβολίες σχετικὰ μὲ τὴν τραγικὴ προέλευση ὀλόκληρου τοῦ στίχου. Πρβ. καὶ E.W. Handley-J. Rea, *The Telephus of Euripides*, BICS Suppl. 5, Λονδίνο 1957, σ. 29.

1. Δὲ νομίζω ὅτι εἶναι τυχαία ἡ παρόδηση τοῦ Εὐριπίδη στὶς Θεσμοφοριάζουσες τοῦ Ἀριστοφάνη (76/7):

τῆδε θῆμέρα κριθήσεται
εἴτ' ἔστ' ἔτι ζῶν εἴτ' ὀλόλω' Εὐριπίδης.

Πρβ. καὶ Austin ἀπ. **144, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὅτι τὸ δίστιχο προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν *Τῆλεφο* καὶ μετατρέπει τὸ δεύτερο στίχο ὡς ἐξῆς: εἴτ' ἔστ' ἔτι ζῶν εἴτ' ὀλωλε (Τῆλεφος).

2. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ ρητὴ ἀναφορὰ καὶ ὑπογράμμιση τῆς ἡμέρας ὡς χρονικοῦ πλαισίου στὸν Αἰσχύλο ἀπουσιάζει, παρόλο ποὺ ἡ δράση μερικῶν τραγωδιῶν του διαρκεῖ μὴν ἡμέρα. Τὸ φαινόμενο ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ νὰ διερευνηθεῖ διεξοδικά, πράγμα ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἐδῶ. Γιὰ μιά πρώτη ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση βλ. J. C. Kamerbeek, *Aspecten van de Tijd in de Griekse Tragedie* (speciaal bij Aeschylus), *Meded. d. Koninkl. nederl. Akad. v. Wetensch.* 26, 4 (1963) 147 - 158.

3. *Paratragodia* (Zetemata 45) Μόναχο 1967, σ. 33, ὑπόσημ. 37.

1157 ἔδωκ'· ὀλέσθαι δ' ὄφελον τῆδ' ἡμέρα καὶ Ε. Ἰων 1354 ὦ μακαρίων μοι φασμάτων ἦδ' ἡμέρα.

III. Ὁ Διόδωρος Σικελιώτης καὶ τὰ Σχόλια τοῦ Τζέτζη
στὴν «Ἀλεξάνδρα» τοῦ Λυκόφρονα

Ὁ Τζέτζης σχολιάζοντας τὴ λέξη *χάρον* (=«λέων») στὴν Ἀλεξάνδρα τοῦ Λυκόφρονα (455) ἀφηγεῖται σύντομα τὸ φόνου τοῦ λιονταριοῦ τῆς Νεμέας ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ (p. 168, 11-13 Scheer): ἡ δὲ ἱστορία τοιαύτη ἐν Νεμέα χώρα τοῦ Ἄργουσι λέων ἦν ἄτρωτος σιδήρῳ καὶ βολαῖσι παντοίαισι, ὃν Ἡρακλῆς συνθλάσας ταῖς οἰκείαις χερσὶ σκεπαστηρίῳ τῷ τούτου δέρματι ἐκέχρητο.

Ὁ Scheer παραπέμπει στὸν Ἡρακλῆ Λιοντοφόνο (Εἰδύλλιο XXV) τοῦ Θεοκρίτου¹, ὡς πιθανὴ πηγὴ τοῦ Σχολίου. Ὡστόσο εἶναι πιθανότερο ὅτι πηγὴ τοῦ πολυίστορος Βυζαντινοῦ ὑπῆρξε τὸ χωρίο IV 11, 3 - 4 τοῦ Διόδωρου Σικελιώτη, ὅπως προδίδει ἡ χρῆσι μερικῶν χαρακτηριστικῶν λέξεων στὴν περιγραφὴ τοῦ ἴδιου θέματος: καὶ πρῶτον μὲν ἔλαβεν ἄθλον ἀποκτείνει τὸν ἐν Νεμέα λέοντα. οὗτος δὲ μεγέθει μὲν ὑπερφνῆς ἦν, ἄτρωτος δὲ ὦν σιδήρῳ καὶ χαλκῷ καὶ λίθῳ τῆς κατὰ χεῖρα βιαζομένης προσεδεῖτο ἀνάγκης...τὴν δὲ δορὰν αὐτοῦ περιθέμενος, καὶ διὰ τὸ μέγεθος ἅπαν τὸ ἴδιον σῶμα περιλαβῶν, εἶχε σκεπαστήριον² τῶν μετὰ ταῦτα κινδύνων.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Τζέτζης εἶχε πλούσια βιβλιοθήκη καὶ ὅτι ἀνάμεσα στὰ βιβλία του συμπεριλαμβανόταν καὶ ὁ Διόδωρος Σικελιώτης³, γεγονός που κάνει ἀκόμη πιθανότερη τὴν ἀντλησι τοῦ Σχολίου ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ.

IV. Ἀριστοφάνη «Σφηῆκες» 177/8

Στοὺς Σφηῆκες τοῦ Ἀριστοφάνη ὁ Φιλοκλέων δοκιμάζει ἕναν ἀπὸ τοὺς πάμπολλους τρόπους, γιὰ νὰ ἀποδράσει ἀπὸ τὸ σπίτι του, ὅπου ζεῖ ὡς κρατούμενος τοῦ γιοῦ του, ὥστε νὰ μπορέσει νὰ ἱκανοποιήσει τὸ ἀσίγαστο δικαστικὸ πάθος του: ἐκδηλώνει τὴν ἐπιθυμία νὰ πουλήσει τὸ γαίδαρο τοῦ σπιτιοῦ καὶ

1. Ἡ πατρότητα καὶ ἡ χρονολόγησι τοῦ ποιήματος ἀμφισβητοῦνται. Βλ. πρόχειρα A. S. F. Gow, *Theocritus*, Cambridge 1952², II σσ. 439 κ.έ. καὶ A. Körte-P. Händel, *Die hellenistische Dichtung*, Στουτγάρδη 1960, σσ. 239 κ.έ.

2. Μὲ τὴ λέξη *σκέπας* ἐννοεῖται ἴσως ἡ λεοντὴ τοῦ Ἡρακλῆ στὸν ὄξυρυγγιανὸ πάπυρο XXVII 2454 col. I 8. Ἡδη ὁ πρῶτος ἐκδότης E. G. Turner ὑπέδειξε τὸ χωρίο τοῦ Διοδώρου τοῦ Σικελιώτη ποὺ παραθέσαμε παραπάνω.

3. Πρβ. E. Scheer, *Lycophronis Alexandra* II, Βερολίνο 1908, σσ. XIV καὶ 100.

ὑπογραμμίζει ὅτι ὁ ἴδιος θὰ καταφέρει νὰ τὸν πουλήσει σὲ εὐνοϊκότερη τιμὴ ἀπὸ ὅ,τι θὰ πετύχαινε ὁ γιός του. Ὁ Βδελυκλέων ὅμως ἀντιλαμβάνεται τὸ τέχνασμά του καὶ ἐπιμένει νὰ πάει ὁ ἴδιος στὴν ἀγορά. Ἔτσι ἐτοιμάζεται νὰ βγάλει τὸ ζῶο ἀπὸ τὸ σπίτι ἔχοντας τὸ νοῦ του, ὥστε νὰ μὴν ξεμουτίσει κὰν ὁ πατέρας του (177/8):

ἀλλ' εἰσιῶν μοι τὸν ὄνον ἐξάγειν δοκῶ,
ὅπως ἂν ὁ γέρον μὴδὲ παρακύψῃ πάλλιν.

Ἡ παρουσία τῶν λέξεων ὄνος καὶ παρακύπτω¹ ἀνακαλεῖ αὐθόρμητα στὴ μνήμη τὴν παροιμία ὄνου παρακύψεως². Πρόκειται γιὰ τὴν εὐτράπελη ἱστορία ἐνὸς ὄνου ποῦ ἀπὸ ἀμέλεια τοῦ ὄνηλάτη κατευθύνθηκε σ' ἓνα ἐργαστήριον κεραμεικῶν, ὅπου ὁ ἰδιοκτήτης του ἔτρεφε ὄρνιθες, καὶ σκύβοντας ἀπὸ τὴν πόρτα προκάλεσε στὶς ὄρνιθες τέτοιο πανικό, ὥστε καταστράφηκαν τὰ σκευὴ τοῦ ἐργαστηρίου. Ὁ κεραμέας μῆνυσε τὸν ὄνηλάτη, γιατί ἔσκυψε τὸ συμπαθὲς τετράποδό του. Ὅπως σημειώνει ὁ παροιμιογράφος ἡ παροιμία λέγεται ἐπὶ τῶν καταγελάστως συκοφαντουμένων.

Βέβαια στοὺς στίχους τοῦ Ἀριστοφάνη δὲ γίνεται ἄμεση ἀναφορὰ στὴν παροιμία, ἀλλὰ δύο λόγοι ἐνισχύουν τὴ βásiμη ὑπόψια ὅτι ὁ ποιητὴς παίζει μαζί της:

(α) Ὁ ἱεραποστολικὸς ζῆλος ποῦ δείχνει ὁ Φιλοκλέων γιὰ τὴ δίκη καὶ τὴν καταδίκη τῶν κατηγορουμένων ἀπηχεῖ ἀναμφισβήτητα τὴ νομικὴ πρακτικὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀριστοφάνη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία πρέπει νὰ εἰσάγονται ὅσο τὸ δυνατὸ περισσότερες ὑποθέσεις γιὰ ἐκδίκαση³. Ἀναπόφευκτη συνέπεια αὐτῆς τῆς πρακτικῆς ἦταν νὰ σημειωθοῦν περιπτώσεις παρόμοιες μὲ τὴν ἀνυπόστατη κατηγορία τοῦ κεραμέα τῆς παροιμίας.

(β) Λίγο παρακάτω (191) ἀναφέρεται μιὰ παροιμία ποῦ ὑποδεικνύει ὅτι ὁ ποιητὴς στὸ χωρίο ποῦ πραγματευόμαστε γνωρίζει καὶ χρησιμοποιεῖ παροιμίες ποῦ ἔχουν ὡς βάση τους ἱστορίες μὲ ὄνους. Πρόκειται γιὰ τὴν παροιμία ὑπὲρ ὄνου σκιᾶς⁴. Ἡ ἱστορία ποῦ ὑπόκειται στὴν παροιμία αὐτὴ εἶναι ἡ ἐξῆς: Κάποιος μίσθωσε ἓνα γάιδαρο καί, ὅταν θέλησε νὰ ξεκουραστεῖ, κάθισε στὴ σκιά τοῦ ζώου, γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸν καυτὸ ἥλιο. Ὁ ἰδιοκτήτης ὅμως

1. Τὸ ρῆμα παρακύπτω ἀπαντᾷ συχνὰ στὸν Ἀριστοφάνη: πρβ. τὰ σχόλια τοῦ Platnauer στὴν *Εἰρήνη* 981/2 καὶ τοῦ Ussher στὶς *Ἐκκλησιάζουσες* 884.

2. Ζηνόβιος 5, 39 (*Corpus paroemiographorum graecorum* I, σσ. 136 - 137). Πρβ. καὶ Λουκιανὸ Λούκ. 45.

3. Βλ. πρόχειρα D. M. MacDowell, *Aristophanes Wasps*, Ὁξφόρδη 1971, σσ. 1 κ.έ.

4. Ζηνόβιος 6, 28 (ἔ.π. I, σσ. 169 - 170).

μήγυσε τὸν μισθωτὴ ὑποστηρίζοντας ὅτι ἐκμίσθωσε τὸ ζῶο καὶ ὄχι τὴ σκιά του¹.

Οἱ δύο αὐτοὶ λόγοι κάνουν, πιστεύω, ἀρκετὰ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ σκόπιμα τὶς λέξεις τῆς παροιμίας, γιὰ νὰ προκαλέσει συνειρμούς πού θὰ δημιουργήσουν ἰλαρότητα στοὺς θεατὲς του².

V. Ὁ Σικελιανὸς καὶ τὰ «Ἡλειακά» τοῦ Πανσανία

Ὁ Θ. Ξύδης³ διαπίστωσε σὲ δύο ποιήματα τοῦ Σικελιανοῦ ὅτι ἄμεση πηγὴ ἔμπνευσης τοῦ ποιητῆ στάθηκαν τὰ Ἡλειακά τοῦ Πανσανία. Πρόκειται γιὰ τὰ ποιήματα Παντάρκης⁴ καὶ Τὸ βρέφος⁵. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἀνάγνωσις τῶν Ἡλειακῶν πλούτισε τὴ σκέψη καὶ τὴ φαντασία τοῦ Σικελιανοῦ καὶ μὲ ἄλλες εἰκόνες καὶ παραστάσεις.

(α) Στὸν Πρόλογο τοῦ *Λυρικοῦ βίου* ὁ ποιητὴς ὀρίζει τὴν («ἐφηβότητα») του ὡς ἐξῆς: «ἡ πρώτη θετικὴ συγκρότηση τῶν δυνάμεών μου—ψυχικῶν, πνευματικῶν, σωματικῶν—ὀλόγυρα ἀπ' τὸν τρίσβαθο πυρῆνα μιᾶς συνολικῆς ἐρωτικῆς μου πόλωσις καὶ μιᾶς συνολικῆς τους ἀκτινοβολίας, γιὰ τὴ μυχαίτερη ἀφομοίωση καὶ κατάγνωσις βαθιὰ μου τοῦ παντός»⁶. Ἡ πολυσύνθετη αὐτὴ ἐνότητα, πού ὁ ποιητὴς πιστεύει ὅτι ὑπῆρχε στὴν ἀρχαιότητα, διασπαστικὴ στὸν πολιτισμὸ τῆς ἐποχῆς μας, καὶ γι' αὐτὸ προσπαθεῖ στὰ ἐρωτικά του ποιήματα νὰ συγκολλήσῃ πάλι τὰ συντρίμμια ἀπαλλαγμένους ἀπὸ κάθε

1. Μιὰ εὐκόλα ἀναγνωρίσιμη ἀναφορὰ σὲ παροιμία μὲ πρωταγωνιστὴ πάλι τὸ συμπαιθτικὸ τετράποδο εἶναι ὁ στίχος 1310 τῶν *Σφηκῶν*: κλητῆρί τ' (ἐνν. εἰοικας) εἰς ἀχνρὸν ἀποδεδρακότι. Πρβ. τὰ ἀρχαῖα Σχόλια ad. l. καὶ τὶς σημειώσεις τῶν Leutsch - Schneidewin στὸν Διογενιανὸ 6, 91 (I σ. 284) καὶ στὸν Γρηγόριο Κύπριο 4, 61 (II σσ. 124 - 125).

2. Αὐτὸ τὸ ἐξυπνο παιχνίδι θὰ χανόταν, ἂν ὁ στίχος δὲν ἦταν γνήσιος, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Dindorf, ὁ ὁποῖος τὸν ὀβελίζει (πρβ. F. H. M. Blaydes, *Aristophanes Vespaе*, Halis Saxonum 1893 ad l.).

3. Ἄγγελος Σικελιανός, Ἀθήνα 1973: Παντάρκης σσ. 242 - 249 (πρῶτη δημοσίευσις: Πελοποννησιακά Γ' - Δ', 1958 - 59)· Τὸ βρέφος σσ. 256 - 263 (πρῶτη δημοσίευσις: Ἑλλάδα, Φεβρουάριος 1964)· Πρβ. καὶ σ. 262: «Ὁ Σικελιανὸς ἔχει γράψῃ ἀξιοσημείωτο ποίημα μὲ τὸν τίτλο Ἀφροδίτη Οὐρανία. Εἶναι ἡ ἔμπνευσή της βασικὴ. Γι' αὐτὸ καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ ποιήματά του, πού ἔγραψε κατὰ καιρούς, τὰ ἔβαλε σὲ μιὰν ἐνότητα, τὴν ὁποία πάλι ὀνόμασε Ἀφροδίτης Οὐρανίας». Γιὰ τὴν Ἀφροδίτη Οὐρανία ὁ Ξύδης παραπέμπει στὰ Ἡλειακά VI 20, 6.

4. Α. Σικελιανοῦ, *Λυρικός Βίος*, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, τόμ. Β', σσ. 122 - 126~ Πανσανίας V 11, 3 καὶ VI 10, 6.

5. Ὁ.π., τόμ. Ε', σσ. 33 - 35~ Πανσανίας VI 20, 4 - 5.

6. Ὁ.π., σ. 59.

ταπεινή καὶ μονόπλευρη ἐρμηνεία τοῦ ἐρωτικοῦ στοιχείου. Τὴν πορεία τῆς ἐπιστροφῆς αὐτῆς ad fontes τὴν παρομοιάζει μὲ τὸν ποταμὸ Ἀλφειό: «Παρόμοια τώρα—θὰ μπορούσα νά'λεγα—μὲ τὴ ροὴ τοῦ μυθικοῦ Ἀλφειοῦ πού, ἀφοῦ κατέβηκε ἀλαφρὸς καὶ ἀπάρθενος ἀπ' τὰ βουνὰ τῆς Ἀρκαδίας καὶ χύθηκε ἔπειτα στὰ πέλαγα κι' ἀνάμειξε, γιὰ ἓνα μεγάλο διάστημα, μὲ τὴ βαθιὰ τους ταραχὴ καὶ πίκρα τὰ νερά του, ὅμως δὲν διασπάστηκε στὸ βάθος, ἀλλ' ἀκολούθησε τὸ δρόμο του κι ἀνάμεσα ἀπὸ μύρια ἐμπόδια, ἑωσότου—σιωπηλός, 'κεκαθαρμένος', λυτρωμένος, 'οὐσιάρχης' ποταμὸς—ἔσμιξε πάλι, γιὰ μιὰν ἄρτια μέθεξή του μὲ τὴν ὅλη πνοὴ τῆς Δημιουργίας καὶ μιὰ θεία του ζωντανή Ἱερογαμία, ἐρωτικὸς ἀπ' τὴν ἀρχὴ κι ὥσπερ τὸ τέλος, μὲ τὴ Νύμφη ποῦ ὄνειρεύτηκε ἀπὸ πάντα: τὴν Ἀρέθουσα, ὁμοούσια μὲ τὴν ἄρρητης θηλότητος ἐρωτικὴ καὶ ἀπόκρυφη τοῦ Σὺμπαντος πηγῆ».

Πρβ. Ἡλειακά V 7, 2-3: *Λέγεται δὲ καὶ ἄλλα τοιαύδε ἐς τὸν Ἀλφειόν, ὡς ἀνὴρ εἶη θηρευτής, ἐρασθῆναι δὲ αὐτὸν Ἀρεθούσης, κνηγετεῖν δὲ καὶ ταύτην. Καὶ Ἀρέθουσαν μὲν οὐκ ἀρεσκομένην γήμασθαι περαιωθῆναι φασιν ἐς νῆσον τὴν κατὰ Συρακούσας, καλουμένην δὲ Ὀρτυγίαν, καὶ ἐνταῦθα ἐξ ἀνθρώπου γενέσθαι πηγῆν· συμβῆναι δὲ ὑπὸ τοῦ ἔρωτος καὶ Ἀλφειῶ τὴν ἀλλαγὴν ἐς τὸν ποταμόν. Ταῦτα μὲν λόγου τοῦ ἐς Ἀλφειόν...τὸ δὲ διὰ τῆς θαλάσσης ἴοντα ἐνταῦθα ἀνακοινοῦσθαι τὸ ὕδωρ πρὸς τὴν πηγῆν οὐκ ἔστιν ὅπως ἀπιστήσω...Κατὰ τοῦτο οὖν, ὅτι τῇ Ἀρεθούσῃ τοῦ Ἀλφειοῦ τὸ ὕδωρ μίσγεται, καὶ τοῦ ἔρωτος τὴν φήμην τῷ ποταμῷ πείθομαι.*

Ὁ μῦθος παραδίδεται ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πausανία καὶ ἀπὸ τὸν Ὀβίδιο ¹. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ὁ ποιητὴς τὸν γνώριζε ἀπὸ τὸν Πausανία, ἀπὸ ἔπου τὸν παρέλαβε καὶ τὸν ἀξιοποίησε δημιουργικὰ.

(β) Τὸ ποίημα Ἡρακλῆς ², ποῦ ἀνήκει στὴ συλλογὴ Ἡ συνείδηση τῆς γῆς μου, πρόσφερε ἀναμφισβήτητα στὸν ποιητὴ τὴν εὐκαιρία νὰ ἀξιοποιήσει τίς μυθολογικὲς γνώσεις του καὶ τὰ διαβάσματα τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων κἀνοντας πολλαπλὲς ἀναφορὲς τόσο στὴ ζωὴ τοῦ μεγάλου ἥρωα ὅσο καὶ σὲ ἄλλα γεγονότα τῆς ἀρχαιότητος ³. Τὶς ἀναφορὲς αὐτὲς θὰ τίς ἀναπτύξω λε-

1. Μεταμορφώσεις V 572 κ.έ. Γιὰ ἄλλες ἀναφορὲς στὴν Ἀρέθουσα βλ. τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Ἰβύκου 323 Page. Καμιά ἀπὸ τίς πηγές ποῦ ἀναφέρονται ἐκεῖ δὲν εἶναι πιθανὸ ὅτι ἐνέπνευσε τὸν ποιητὴ.

2. Ὁ.π., τόμ. Γ', σσ. 45 - 58.

3. Μιὰ συνολικὴ ἔρευνα τοῦ ἔργου τοῦ Σικελιανοῦ ποῦ θὰ ἀποσκοποῦσε στὴ συγκέντρωση, κατάταξη, καὶ ἐρμηνεία τῶν ἀρχαίων πηγῶν τοῦ ποιητῆ θὰ ἀπέδιδε σίγουρα πλούσιους καρπούς. Ἀφετηρία θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ ἀποτελέσουν οἱ σκέψεις τῆς L. Feder γιὰ τοὺς ποιητὲς W. B. Yeats, Ezra Pound, T. S. Eliot καὶ W. H. Auden στὴ διεξοδικὴ τῆς μελέτῃ *Ancient Myth in Modern Poetry*, Princeton 1973².

πτομερέστερα με κάποιαν άλλη ευκαιρία· ἐδῶ περιορίζομαι σὲ λίγους μόνο στίχους ποὺ ἀπώτερη πηγὴ τους ἔχουν πάλι τὰ *Ἡλειακά* τοῦ Παυσανία. Ὁ Σικελιανὸς παρομοιάζει τὶς στροφές τοῦ ποιήματός του ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ταξίδι του μέσα στοὺς αἰῶνες¹ μετὰ τὶς λεῦκες ποὺ ἔφερε καὶ φύτεψε ὁ Ἡρακλῆς στὴν Ἄλτη (160-170):

Κι ὅπως Ἐσὺ ποὺ ταξιδεύοντας
τὴ γῆν ὀλάκερη,
ὅταν εἶδες λεῦκες
τὶς ἐζήλεψες μὲς στὴν ψυχὴ Σου
καὶ εἶπες νὰ φέρεις νὰ φυτέψεις στὴν Ἑλλάδα
γύρω ἀπὸ τὴν Ἄλτη,

ἀπὸ τὸ αἰώνιό μου ταξίδι
φέρνω ἐτοῦτες τὶς Στροφές
ἀνάβρα ἀμάραντη τοῦ Λόγου
ποὺ στὴν ἀνοιξή του
παίξει μετὰ φύλλα του τὸν οὐρανό!

Πρβ. *Ἡλειακά* V 14, 2: *Τῆς δὲ λεύκης μόνης τοῖς ξύλοις ἐς τοῦ Διὸς τὰς θυσίας καὶ ἀπ' οὐδενὸς δένδρου τῶν ἄλλων οἱ Ἡλεῖοι χοῆσθαι νομίζουσι, κατ' ἄλλο μὲν οὐδὲν προτιμῶντες ἐμοὶ δοκεῖν τὴν λεύκην, ὅτι δὲ Ἡρακλῆς ἐκόμισεν αὐτὴν ἐς Ἑλλάδα ἐκ τῆς Θεσπροτίδος χώρας. Καὶ μοι καὶ αὐτὸς ὁ Ἡρακλῆς, ἦνίκα τῷ Διὶ ἔθνευ ἐν Ὀλυμπίᾳ, τῶν ἱερείων τὰ μηρία ἐπὶ λεύκης καῦσαι ξύλων.* (Πρβ. καὶ Θεόκριτο II 121.)

Ἡ προσθήκη τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν σὲ ὅσα ἐντόπισε ἤδη ὁ Ξύδης ὀδηγεῖ στὸ βέβαιο συμπέρασμα ὅτι ὁ Σικελιανὸς διάβασε καὶ χρησιμοποίησε σὲ διαφορετικὲς περιόδους τῆς ποιητικῆς του παραγωγῆς τὰ *Ἡλειακά* τοῦ Παυσανία.

1. Ἡ λέξις αἰώνιος (166) νομίζω ὅτι ἐδῶ δὲν ἔχει τὴ σημασίαν «παντοτινός», ἀλλὰ ἰσοδυναμεῖ μετὰ τὴ φράση «μέσα στοὺς αἰῶνες». Ὁ ποιητὴς βυθίζεται στὴ γνήσια ἐλληνικὴ παράδοση, ἀπὸ ὅπου ἀντλεῖ τὸ μῆνυμά του· πρβ. τοὺς στίχους 73 - 77:

ἀλλ' ὡς μιὰ πεταλούδα, πάνω ἀπό'ναν ποταμό,
τονε περνάει
πετώντας πρὸς τὸ ρέμα ἀντίστροφα,
διαβαίνοντας ἀπάνου ἀπ' τὸν αἰῶνα
ἐγύρισα στῆς πάλης τὴν οὐσία γοργά.

VI. Μιὰ εἰκόνα τοῦ Θ. Σ. "Ἐλιοτ στὸν Σικελιανό;

Τὰ Λόγια τοῦ Διονύσου πρὸς τὴν Ἀριάδνη¹ περιέχουν τοὺς ἐξῆς στίχους (13-20):

Δὲν πόνεσες ἀκόμα,
δὲν πόνεσες πολὺ.
Δὲ σκάλισες τὸ χῶμα
σάν τὸ πιστὸ σκυλί,

ποὺ σκάβει μὲ τὰ νύχια
τὸ χῶμα, γιὰ νὰ βρεῖ
τοῦ κυρίου του τὸ σῶμα
κάτου ἀπ' τὴ μαύρη γῆ.

Ἡ εἰκόνα τοῦ πιστοῦ καὶ ἐπίμονου σκυλιοῦ ποὺ προσπαθεῖ νὰ ξεθάψει τὸν ἄνθρωπο θυμίζει ἔντονα μερικοὺς στίχους ἀπὸ τὸ πρῶτο κομμάτι τῆς "Ἐρημῆς Χώρας" τοῦ "Ἐλιοτ"² ποὺ φέρει τὸν τίτλο "Ἡ ταφή τοῦ νεκροῦ" (71-75):

Κεῖνο τὸ λείψανο ποὺ φύτεψες στὸν κῆπο σου
τὸν ἄλλο χρόνο,
"Ἀρχισε νὰ βλασταίνει; Πές μου θ' ἀνθίσει ἐφέτο;
"Ἡ μήπως ἡ ξαφνικὴ παγωνιά πείραξε τὴ βραγιά του;
"Ὡ κράτα μακριὰ τὸ Σκυλί, τὸν ἀγαπάει τὸν ἄνθρωπο,
Τὶ μὲ τὰ νύχια του θὰ τὸ ξεχώσει πάλι!³

Ἡ "Ἐρημὴ χώρα" δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορά τὸ 1922 καὶ μεταφράστηκε ἀπὸ τὸν Γ. Σεφέρη τὸ 1936. Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι τὸ ποίημα τοῦ Σικελιανοῦ γράφτηκε τὸ 1946—ἡ χρονολογία δὲν εἶναι ἀπόλυτα σίγουρη—δὲν εἶναι ἀπίθανο, παρόλο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδειχτεῖ ἀδιάσειστα, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει ἄρκετὰ συχνὰ σὲ παρόμοιες περιπτώσεις, ὅτι ὁ Σικελιανὸς δανείστηκε τὴν εἰκόνα ἀπὸ τὸν "Ἐλιοτ".

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

1. *Λυρικὸς Βίος*, φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδη, τόμ. ζ' σσ. 135 - 136.

2. Θ. Σ. "Ἐλιοτ, *Ἡ Ἐρημὴ χώρα*, μετάφρ. Γ. Σεφέρη, Ἀθήνα ("Ἴκαρος") 1967³.

3. Ὁ "Ἐλιοτ" παραπέμπει στὸ Μοιρολόγι τῆς τρελῆς μάνας ἀπὸ τὸ *Λευκὸ Λιάβολο* τοῦ Webster, ποὺ ὁ Σεφέρης μεταφράζει—ἰδιαίτερα τοὺς στίχους ποὺ ἐνδιαφέρουν ἐδῶ—ὡς ἐξῆς:

"Ἄλλὰ κράτα μακριὰ τὸ λύκο ποὺ ὀχτρεῖται τὸν ἄνθρωπο
τὶ μὲ τὰ νύχια του θὰ τὸν ξεχώσει πάλι.

ΠΛΑΤΩΝΟΣ ΚΩΜΙΚΟΥ ΑΠ. 173 Κ.

Ὁ Ἀθήναιος (I 5b - d) παραδίδει ἕνα ἀρκετὰ μεγάλο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Φάωνα τοῦ κωμικοῦ Πλάτωνα. Κάποιος ἐκδηλώνει τὴν ἐπιθυμία νὰ διαβάσει σὲ ἀπομόνωση τὸ βιβλίον μαγειρικῆς τοῦ Φιλόξενου¹ ὁ συνομιλητῆς του τὸν παρακαλεῖ νὰ τοῦ διαβάσει ἕνα κομμάτι, καὶ ἡ παράκλησή του εἰσακούεται. Ἡ συνομιλία διεξάγεται σὲ τριμέτρους, ἐνῶ τὸ παράθεμα τοῦ Φιλόξενου, ποῦ παρωδεῖται², εἶναι γραμμμένο σὲ ἑξαμέτρους. Τὸ παράθεμα ἔχει ὡς ἑξῆς:

A. ἄρξομαι ἐκ βολβοῖο, τελευτήσω δ' ἐπὶ θύνον

B. ἐπὶ θύνον; οὐκοῦν τῆς τελευταίας πολὺ³

κράτιστον ἐνταυθὶ τετάχθαι τάξεως.

A. βολβὸς μὲν σποδιᾶ δαμάσας καταχύσματι δεύσας

ὡς πλείστους διάτρογε· τὸ γὰρ δέμας ἀνέρος ὀρθοῖ⁴.

10

καὶ τάδε μὲν δὴ ταῦτα· θαλάσσης δ' ἐς τέκν' ἄνειμι.

εἶτα μετὰ μικρόν·

οὐδὲ λοπὰς κακόν ἐστιν· ἀτὰρ τὸ τάγηρον ἄμεινον,
οἶμαι.

1. Πρόκειται γιὰ τὸν Φιλόξενον τὸν Λευκάδιον, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲ διαθέτουμε ἐπαρκεῖς πληροφορίες οὔτε εἴμαστε σὲ θέση νὰ καθορίσουμε τὴ σχέση του μὲ τὸν Φιλόξενον τὸν Κυθήριον. Γιὰ τὸ πολὺπλοκὸ αὐτὸ πρόβλημα βλ. P. Brandt, *Corpusculum poesis epicae Graecae ludibundae*, Λειψία 1888 (Teubner), σσ. 124 κ.έ.· U. v. Wilamowitz, *Die Textgeschichte der griechischen Lyriker*, Βερολίνο 1900, σσ. 85 - 86· P. Maas, *RE XX*, 1 στ. 193.

2. Πρβ. Meineke, *Fragmenta poetarum comediae antiquae*, Βερολίνο 1840, II₂ σ. 673: Qui inde a versu sexto sequuntur hexametri, non ipsius esse Philoxeni sed ad irridendum Philoxenum ab ipso Platone esse confictos idem (ἐνν. ὁ Th. Bergk) recte monuit. Βλ. ἐπίσης Brandt, ὁ.π., σ. 126. Ὁ J. M. Edmonds, *The Fragments of Attic Comedy*, Leiden 1957, I σ. 542 ὑπόσημ. c παρατηρεῖ μὲ κάποιαν ἐπιφύλαξη: Platons lines are prob(ably) a parody of Philoxenus' famous poem.

3. Ὁ A. M. Desrousseau στὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἀθηναίου (Παρίσι, Les Belles Lettres, 1956) υἱοθετεῖ πρότασιν τοῦ Meineke ποῦ διαμορφώνει τὸ κείμενον τοῦ στίχου 7 ὡς ἑξῆς: ἐπὶ θύνον; οὐκοῦν (δεινὸν ἦν τὸ παρὰ) πολὺ.

4. Ὁ Desrousseau, ὁ.π., υἱοθετεῖ τὴν διόρθωσιν τοῦ Casaubon δέμας ἀν(δρός ἀν) ὀρθοῖ ἀντὶ τοῦ ἄμετρου δέμας ἀνορθοῖ τῶν κωδικῶν. Ὡστόσο σωστὰ παρατήρησε ἤδη ὁ Meineke: perfecit emendationem (ἐνν. τοῦ Cas.) Dindorfius. Πραγματικὰ, τὸ ῥῆμα ὀρθῶ καὶ τὸ ἐπίθετον ὀρθός εἶναι συνηθισμένες λέξεις σὲ παρόμοια συμφραζόμενα, ἐνῶ τὸ σύνθετον ἀνορθῶ δὲν ἀπαντᾷ οὔτε μιὰ φορὰ μὲ ἄσμενη σημασία. Πρβ. J. Henderson, *The Maculate Muse*, New Haven/London 1975, σσ. 112, 10.

καὶ μετ' ὀλίγα·

δοφῶν αἰολίαν συνόδοντά τε καρχαρίαν τε
μὴ τέμνειν, μὴ σοὶ νέμεσις θεόθεν καταπνεύση, 15
ἀλλ' ὄλον ὀπτήσας παράθες· πολλὸν γὰρ ἄμεινον κτλ.

Σκοπὸς τοῦ σημειώματος ποῦ ἀκολουθεῖ εἶναι νὰ ἐντοπίσει μὲ βάση ὀρισμένες λεκτικὲς ὁμοιότητες τὶς πιθανὲς πηγὲς ἀπὸ τὴν ἐπική καὶ τραγική ποίηση ποῦ χρησιμοποιεῖ ὁ Πλάτων.

στ. 6. Ἦδη ὁ Εὐστάθιος¹ διαπίστωσε ὅτι ὁ πρῶτος ἐξάμετρος ἀποτελεῖ παρωδία τοῦ στίχου 97 τῆς ἑνάτης ραψωδίας τῆς Ἰλιάδας: ἐν σοὶ μὲν λήξω, σέο δ' ἄρξομαι (1164, 25): τούτου δὲ ἀνάπαλιν ἔχει (ἐνν. ὁ Πλάτων) παραποιηθὲν ἀστείως ἐξ Ὀμήρου τὸ «ἄρξομαι - ἐπὶ θύνον». Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ἐπίσης ὅτι τὰ ρήματα ἄρξομαι καὶ λήγω (ἐδῶ χρησιμοποιεῖται, βέβαια, τὸ τελευτῶ, ἀλλὰ ἡ διαφορὰ δὲν εἶναι οὐσιαστική) εἶναι τυπικὰ ρήματα ποῦ ἀπαντοῦν σὲ ὑμνητικὰ συμφραζόμενα².

στ. 10. Ἡ λέξις δέμας χρησιμοποιεῖται ἐπὶ τὸ σεμνότερον καὶ ὑπονοεῖ τὸ membrum virile³, ὅποτε καὶ τὸ ρῆμα ὀρθῶ παίρνει τὴν ἀνάλογη ἀφροδίσια σημασία. Δὲν ἀποκλείεται ὁ ποιητὴς νὰ εἶχε ὑπόψη του τὸ στίχο 405 ἀπὸ τὸν Ὀρέστη τοῦ Εὐριπίδη: παρῆν τις ἄλλος, δς σὸν ὄρθενε δέμας⁴;

στ. 11. Ὁ στίχος ἀποτελεῖ μετάβαση σ' ἓνα καινούργιο θέμα⁵. Παράλληλα μὲ τὸ ρῆμα ἄνειμι ποῦ ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη ἡροδότειο τρόπο μετάβασης (πρβ. π.χ. I 140 ἄνειμι δὲ ἐπὶ τὸν πρότερον λόγον· VII 239 ἄνειμι δὲ ἐκεῖσε τοῦ λό-

1. Ὁ Edmonds, ὁ.π., παραπέμπει ἐπίσης στὸν Λιβάνιο Ἐπιστ. 67 Foerster: ἄρξομαι ἐξ ἀγαθοῦ, τελευτήσω δ' ἐς ἄμεινον. Πρόσθεσε καὶ τὸ ἀδέσποτο ἐλεγειακὸ ἀπόσπασμα 27, 1 - 2 West ε]ξ ἀγαθοῦ γὰρ/ἀρξόμενος τελέω τὸν λόγον [ε]ἰς ἀγα[θό]ν.

2. Πρβ. M. L. West, *Hesiod Theogony*, Ὁξφόρδη 1966, σχόλιο στὸς στ. 1 καὶ 48· πρβ. ἐπίσης καὶ Θεογν. 1 - 2 West Ἦ ἄνα Λητοῦς νιέ, Διὸς τέκος, οὔποτε σεῖο/λήσομαι ἀρχόμενος οὐδ' ἀποπνόμενος.

3. Henderson, ὁ.π., σσ. 112, 10 καὶ 115, 18· βλ. Εὐστάθιο 1283, 33 κ.έ. τὸ δὲ τοιοῦτον νεῦρον Ἀριστοφάνης ἐν Ὀρνισι κοινῶς εἶπεν ὡς οἱ πολλοὶ λέγουσι, οἱ δὲ σεμνότεροι δέμας καλοῦσι, καὶ κατήρξεν εἰς τοῦτο Πλάτων ὁ κωμικὸς εἰπὼν περὶ βολβοῦ, δς πολὺς ἐν Ἀθήναις φύεται, τὸ δέμας ἀνορθοῖ, τουτέστι τὸ αἰδοῖον ἐντείνει. Γιὰ τὴ διεγερτικὴ ιδιότητά του βολβὸς πρβ. π.χ. Ἀριστ. Ἐκκλ. 1092 μὲ τὴ σημείωση τοῦ Ussher.

4. Στὴν τραγωδία τὸ ρῆμα ὀρθῶ (τὸ ὀρθεύω ἀπαντᾷ μόνο στὸν Ὀρέστη προφανῶς γιὰ μετρικούς λόγους) συνοδεύει συνήθως οὐσιαστικὰ ὅπως κάρα, πρόσωπον, κτλ. Πρβ. π.χ. Εὐρ. Ἰππ. 198 ἄρατέ μου δέμας, ὀρθοῦτε κάρα μὲ τὸ σχόλιο τοῦ Barrett. Ὁ στίχος αὐτὸς τοῦ Ὀρέστη, ἂν ἡ ὑπόθεσή μου εἶναι σωστή, ἐπιβεβαιώνει ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἄποψη τὴ διόρθωση τοῦ Dindorf. Τὸ πλησιέστερο ἐπόμενο παράλληλο πρὸς τὸ στίχο μας εἶναι τὸ χωρίο Εὐρ. Βάκχ. 364 πειρῶ δ' ἀνορθοῦν σῶμ' ἐμόν, κάρῳ τὸ σόν.

5. Πρβ. J. D. Denniston, *The Greek Particles*, Ὁξφόρδη 1954², σ. 258: Μὲν δὲ

γου) υπενθυμίζω ότι η συμπλοκή μὲν δὴ χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς σὲ παρόμοιες περιπτώσεις. Μέσα στὰ πεζολογικὰ αὐτὰ συμφοραζόμενα προβάλλει σὲ ἔντονη ἀντίθεση ἢ ὑψηλὴ ποιητικὴ περιφραση τέκνα θαλάσσης¹ (=ψάρια). Ἡ περιφραση αὐτὴ ταιριάζει ἀσφαλῶς σὲ τραγικὸ ὕφος. Πρβ. π.χ. Αἰσχ. Πέρσ. 618 ἄνθη τε πλεκτὰ παμφόρου γαίας τέκνα· Εὐρ. Ἡλ. 897 οἰωνοῖσιν, αἰθέρος τέκνοις· Χαιρήμ. 71 F9, 1 - 2 SN. ἀνθηροῦ τέκνα / ἔαρος· 71 F 10, 3 SN. λειμώνων τέκνα Ἀριστ. Βάτρ. 211 λιμνῶν κρηναῖα τέκνα (=βάτραχοι). Γιὰ περιφραστικὲς περιγραφὰς τῶν ψαριῶν πρβ. ἀκόμη τὶς τολμηρὰς φράσεις Αἰσχ. Πέρσ. 577-8 σκύλλονται πρὸς ἀναύδων /...παίδων τὰς ἀμιάντων καὶ Εὐρ. ἀπ. 27 N². δεινὰ μὲν φῦλα πόντου.

στ. 15. Πρβ. Αἰσχ. Ἀγαμ. 105 ἔτι γὰρ θεόθεν καταπνέει² (ἀνάπαιστοι).

στ. 16. Πρβ. Ἡσ. Ἔργα 320 χρήματα δ' οὐχ ἀρπακτὰ θεόδοτα πολὸν ἀμείνω· 570 τὴν φθάμενος οἶνας περιταμνέεν ὡς γὰρ ἄμεινον· 750 μῆδ' ἐπ' ἀκινήτοισι καθιζέμεν, οὐ γὰρ ἄμεινον.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ γενικὰ ὅτι οἱ προστακτικὲς τοῦ ἀποσπασματος (διάτρωγε, μὴ τέμνειν, παράθες) καὶ τὸ δεύτερο ἐνικὸ πρόσωπο ἐναρμονίζονται ἀπόλυτα μὲ τὸ παραινετικὸ ὕφος ἐνὸς διδακτικοῦ ποιήματος³.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

is frequently used by the historians as a formula of transition, the μὲν clause often summing up the preceding section of the narrative. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὲ σημαίνει, βέβαια, ὅτι ἡ χρῆση τῆς συμπλοκῆς μὲν δὴ στὴν ποίηση εἶναι σπάνια· ἀπλῶς ὁ συνδυασμὸς μὲ τὸ ρῆμα ἄνεμι (τὸ ἀνέρχομαι ἀπαντᾷ στὶς Τρωάδες τοῦ Εὐριπίδη στ. 61, ἀλλὰ ἐκεῖ φαίνεται ὅτι μᾶλλον πρόκειται γιὰ δάνειο ἀπὸ τὴν πεζογραφία παρὰ τὸ ἀντίθετο) προσδίδει περισσότερο βάρος στὴν παρατήρηση τοῦ Denniston. Παραδείγματα ἀπὸ τὴν ποίηση: Αἰσχ. Πρῶμ. Δ. 500 τοιαῦτα μὲν δὴ ταῦτ' ἐνεργε δὲ χθονός κτλ. Πέρσ. 200· Εὐρ. Ἀλκ. 156· Ἐκ. 603· Ἐλ. 761 κτλ.

1. Πρβ. Ἀρχέστρ. ἀπ. XXXIX 3 Brandt πόντου τέκνα ποὺ ἴσως ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ὅπως μαρτυροῦν καὶ ἄλλες ὁμοιότητες τῶν δύο ποιητῶν ποὺ ἐπισημάνει ὁ Brandt, ὁ.π., σ. 125. Ἡ φράση πόντου τέκνα κτλ. δὲν ἀπαντᾷ στὸν Ὀμηρο.

2. Στὸν κωμικὸ Πλάτωνα παραπέμπουν ἤδη οἱ J. D. Denniston καὶ D. Page, *Aeschylus Agamemnon* Ὁξφόρδη 1957, ad l. Πρβ. καὶ Ἀρχέστρ. ἀπ. XV 3 - 4 Brandt μὴ σοι νέμισις καταπνέουσι/δεινὴ ἀπ' ἀθανάτων.

3. Πρβ. Brandt, ὁ.π., σ. 126: *Ieiunum illud sane fuerit didacticorum more... idemque a parodica ratione prorsus abhorrens* (ἡ κρίση ἀφορᾷ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τοῦ Φιλοξένου).

ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ *TIMON* 10:
ΕΝΑΣ ΥΠΑΙΝΙΓΜΟΣ ΣΤΗΝ *ΙΛΙΑΔΑ*

Στὸν Λουκιανό, *Τίμων ἢ Μισάνθρωπος* 10, ὁ Δίας ἐξηγεῖ στὸν Ἑρμῆ γιὰ ποῖο λόγο δὲν μπορεῖ νὰ τιμωρήσει ἀμέσως μὲ τὸν κεραυνό του τοὺς ἀχάριστους κόλακες τοῦ Τίμωνα: κατεαγμένα γὰρ αὐτοῦ (δηλ. τοῦ κεραυνοῦ) καὶ ἀπεστομωμένα εἰσὶ δύο ἀκτίνες αἱ μέγισται, ὅποτε φιλοτιμότερον ἠκόντισα πρόωγ ἐπὶ τὸν σοφιστὴν Ἀναξαγόραν, ὃς ἔπειθε τοὺς ὀμιλητὰς μηδὲ ὀλως εἶναι τινας ἡμᾶς τοὺς θεοὺς. ἀλλ' ἐκείνου μὲν διήμαστον — ὑπερέσχε γὰρ αὐτοῦ τὴν χεῖρα Περικλῆς — ὁ δὲ κεραυνὸς εἰς τὸ Ἀνακείον παρασκήφας ἐκεῖνό τε κατέφλεξε καὶ αὐτὸς ὀλίγου δεῖν συνετριβή περὶ τῆ πέτρα.

Ὁ Λουκιανὸς — μὲ τὸ στόμα τοῦ Δία — ἀναφέρεται ἐδῶ σὲ ἓνα γνωστὸ περιστατικό: ὁ Ἀναξαγόρας εἶχε δικαστεῖ γιὰ ἀσέβεια, ἀλλὰ γλύτωσε ἀπὸ τῆ θανατικῆ καταδίκῃ χάρις στὸ μαθητὴ του Περικλῆ¹. Ἡ ἐπέμβαση ὅμως αὐτῆ τοῦ Περικλῆ ἐκφράζεται στὸ παραπάνω κείμενο μὲ ἓναν ἀσυνήθιστο τρόπο: ὑπερέσχε αὐτοῦ τὴν χεῖρα Περικλῆς.

Ἡ ἐκφραση ὑπερέχω τὴν χεῖρα εἶναι ὀμηρικῆ² (τὴ βρίσκουμε ὅμως καὶ στὴ μεταγενέστερη πεζογραφία³) καὶ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσει τὴν προστασία θεῶν ἢ θεϊκῶν δυνάμεων. Σχολιάζοντας τὴν ἐκφραση αὐτὴ στὸν *Τίμων*α τοῦ Λουκιανοῦ ὁ T. Hemsterhuys⁴, ἔπειτα ἀπὸ συζήτηση τῶν ἀπόψεων ἄλλων σχολιαστῶν καὶ μελέτη παράλληλων ὀμηρικῶν καὶ μεταγενέστερων χωρίων, καταλήγει στὸ συμπέρασμα: «Simul ex his patet, perquam facete Lucianum Olympio Pericli tribuisse talem phrasin, quae Iovem ceterosque Deos eximie decebat». Οἱ νεώτεροι ἐκδότες καὶ ὑπομνηματιστὲς τοῦ Λουκιανοῦ δὲν πρόσθεσαν, ὅσο ξέρω, τίποτε καινούργιο στὴν ἀποψη τοῦ T. Hemsterhuys.

Ὡστόσο νομίζω ὅτι στὴ φράση αὐτὴ τοῦ Λουκιανοῦ κρύβεται κάτι περυσσότερο: "Ένας ύπαινιγμός στην *Ίλιάδα* I 418-420. Οἱ στίχοι αὐτοὶ εἶναι ἓνα τμῆμα ἀπὸ τὴν ἀπάντηση τοῦ Ἀχιλλέα στὴν προτροπὴ τοῦ Ὀδυσσεύα νὰ ξαναγυρίσει στὴ μάχη. Λίγο πιὸ κάτω τὰ ἴδια λόγια ἐπαναλαμβάνονται, καθὼς ὁ Ὀδυσσεύας μεταφέρει τὴν ἀπάντηση στὸν Ἀγαμέμνονα (I 685-687):

1. Βλ. Διογ. Λαέρτ. 2, 12 - 15.

2. Βλ. LSJ⁹ στὴ λ. ὑπερέχω I, 2.

3. Βλ. H. Stephanus, *Thesaurus Graecae Linguae*, στὴ λ. ὑπερέχω.

4. Στὴν ἐκδοση T. Hemsterhuys - I. F. Reitz, *Luciani Samosatensis opera*, 1. τόμος, Biponti 1789, σσ. 358 - 360 (=J. T. Lehmann, *Luciani Samosatensis opera*, 1. τόμος, Lipsiae 1822, σσ. 393 - 394).

...ἐπεὶ οὐκέτι δῆτε τέκμωρ	418~685
'Ιλίου αἰπεινῆς· μάλα γάρ ἔθεν εὐρύοπα Ζεὺς	
χεῖρα ἔην ὑπερέσχε, τεθαροσήκασι δὲ λαοί.	420~687

Στὴ συσχέτιση τῶν δύο χωρίων ὀδηγεῖται κανεὶς ἀπὸ τὰ ἐξῆς:

α) Ἡ φράση *ὑπερέχω τὴν χεῖρα*¹ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους πεζογράφους συνήθως γιὰ νὰ δηλώσει τὴ συνεχῆ προστασία μιᾶς θεότητος, καὶ ὄχι μιὰ συγκεκριμένη ἐπέμβαση. Γι' αὐτὸ καὶ συναντοῦμε τὸ ρῆμα τῆς φράσης τὶς περισσότερες φορὲς σὲ χρόνον ἐνεστώτα². Ἀπὸ τὴν ἄλλη μερὶ δὲν βρῆκα ἄλλο παράδειγμα πεζογράφου ποὺ νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ ρῆμα αὐτῆς τῆς ἔκφρασης σὲ ὀριστικὴ ἀορίστου, ὅπως ὁ Λουκιανὸς στὸν *Τίμωνα*.

β) Τόσο στὴ φράση τοῦ Λουκιανοῦ ὅσο καὶ στοὺς στίχους τοῦ Ὅμηρου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀποτυχία μιᾶς προσπάθειας (τιμωρία τοῦ Ἀναξαγόρα ~ εἰσβολὴ στὴν Τροία) ἐξαιτίας τῆς προστασίας ἐκείνου ποὺ *ὑπερέσχε τὴν χεῖρα*.

γ) Ὑπάρχει ἀντιστοιχία νοηματικὴ, λεκτικὴ καὶ συντακτικὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ τῶν κειμένων Λουκιανοῦ καὶ Ὅμηρου: Προηγεῖται ἡ περιγραφὴ τῆς ἀποτυχίας (*ἐκείνου μὲν διήμαρτον ~ οὐκέτι δῆτε τέκμωρ 'Ιλίου αἰπεινῆς*): ἀκολουθεῖ ἡ αἰτιολόγησις τῆς ἀποτυχίας, ποὺ εἰσάγεται μὲ τὸν ἴδιο αἰτιολογικὸ σύνδεσμο (*γάρ*) καὶ ἐκφράζεται μὲ τὸ ἴδιο ρῆμα στὸν ἴδιο χρόνον καὶ ἔγκλιση (*ὑπερέσχε*) καὶ μὲ τὴν ἴδια σύνταξη μὲ γενικὴ (αὐτοῦ ~ ἔθεν)³ μιᾶς ὄχι πολὺ συνηθισμένης ἔκφρασης (*ὑπερέχω τὴν χεῖρα*): *ὑπερέσχε γάρ αὐτοῦ τὴν χεῖρα Περικλῆς ~ μάλα γάρ ἔθεν εὐρύοπα Ζεὺς χεῖρα ἔην ὑπερέσχε* τέλος ἀκολουθεῖ ἓνα ἀποτέλεσμα ἀντίθετο μὲ τὸ ἐπιθυμητό, ποὺ εἰσάγεται μὲ τὸν

1. Στὸν Ὅμηρον δὲν χρησιμοποιεῖται ἄλλοῦ ὁ τύπος *ὑπερέσχε σ'* αὐτῆ τῆ φράση, βρισκόμε ὅμως σὲ ὀριστικὴ ἀορίστου τὸν τύπο *ὑπερέσχεθε* ('*Ιλ.* Ω 374) καὶ σὲ ὑποτακτικὴ ἀορίστου τὸν τύπο *ὑπέρεσχη* ('*Ιλ.* Δ 249, '*Οδ.* ξ 184). Ὁ Ὅμηρος χρησιμοποιεῖ ἐπίσης καὶ τὸν τύπο τοῦ παρατατικοῦ *ὑπέερχε* ('*Ιλ.* Ε 433). Πρβ. καὶ Θέογν. 757 - 758 (*ὑπείρχοι*).

2. Βλ. Φίλωνας Ἰουδ., *Περὶ τοῦ θεοπέμπτου εἶναι τοῖς ὀνείρους* 2, 40, 265 (τ. 3, σ. 301₃₋₄ Cohn - Wendland - Reiter): *τὴν ἴλεω τοῦ θεοῦ χεῖρα καὶ δύναμιν ὑπερέχουσαν καὶ προασπίζουσαν*· τοῦ ἴδιου, *Πρᾶσβεία πρὸς Γάιον* 31, 220 (τ. 6, σ. 196₂₂₋₂₃ Cohn - Wendland - Reiter): *θεοῦ μοι προνοία δοκῶ τὴν χεῖρα τῶν ἀδικουμένων ἀφανῶς ὑπερέχοντος*· Ἀριστείδης, *Παναθηναϊκός* 298 Behr (=τ. 1, σ. 285 Dindorf): *κατελέλειπτο τὰ πράγματα ἐν τούτῳ Λακεδαιμονίοις ὥστε δεῖν ἢ θεῶν τινα χεῖρα ὑπερέχειν*· Μάξιμος Τύριος 8, 7 (σ. 94₁₃₋₁₅ Hobein): *τούτοις καὶ τὸ θεῖον ἐθέλει ξηνίστασθαι...ὑπερέχον χεῖρα καὶ κηδόμενον*· Φιλόστρατος, *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον* 7, 22 (τ. 1, σ. 277₁₋₂ Kayser): *ἡμῶν ἐς ἀμύχανά τε καὶ φοβερά ἐμβεβηκότων θεῶν τις ὑπερέχει, οἶμαι, χεῖρα*. Σὲ εὐκτικὴ ἀορίστου (πλάγιος λόγος) βρισκόμε τὸ ρῆμα σὲ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Νικόλαο Δαμασκηνό, *Jacoby FG Hist* 90, 4 (2, Α, σ. 334₃₋₄): *πεπονθέναι γάρ αὐτὸς ὑπ' ἐκείνου χαλεπώτερα, εἰ μὴ βασιλεὺς ὁ δεσπότης αὐτοῦ ὑπέερχοι τὴν δεξιάν*.

3. Τὸ *ὑπερέχω τὴν χεῖρα* συντάσσεται καὶ μὲ δοτικὴ: βλ. '*Ιλ.* Δ 249, Ε 433, '*Οδ.* ξ 184.

Ύδιο αντίθετικό σύνδεσμο (δέ): ὁ δὲ κεραυνὸς εἰς τὸ Ἀνακεῖον παρασκήφας... ~ τεθαροσήκασι δὲ λαοί.

δ) Στους στίχους αυτούς τοῦ Ὀμήρου ὁ θεὸς ποῦ ἐπεμβαίνει προστατευτικά εἶναι ὁ Δίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὁ Λουκιανὸς βάζει στοῦ Δία τὸ στόμα τὴν περιγραφή τῆς προστατευτικῆς ἐπέμβασης τοῦ Περικλῆ.

Ἄν οἱ παραπάνω διαπιστώσεις εἶναι σωστές, τότε στὸν *Τίμονα* 10 ἔχουμε ἕναν ἀκόμα ύπαινιγμὸ τοῦ Λουκιανοῦ στὴν *Ιλιάδα*, ποῦ θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ στους πίνακες τοῦ F.W. Householder¹ καὶ τῆς O. Bouquiaux-Simon². Τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι μὲ τὴ συσχέτιση αὐτὴ κερδίζουμε τὸ κωμικὸ ἀποτέλεσμα ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν Δία τῶν στίχων τοῦ Ὀμήρου καὶ στὸν Δία τοῦ *Τίμονα* τοῦ Λουκιανοῦ: Στὸν Ὀμηρὸ ὁ Δίας εἶναι ὁ ἰσχυρὸς ἄρχοντας θεῶν καὶ ἀνθρώπων ὅταν ἐπεμβαίνει γιὰ νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴν Τροία, κάθε προσπάθεια τῶν Ἀχαιῶν εἶναι καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία. Ἀντίθετα στὸν Λουκιανὸ ὁ Δίας ἔχει λιγότερη δύναμη ἀπὸ ἕναν ἄνθρωπο, τὸν Περικλῆ· θέλει νὰ τιμωρήσει τὸν «ἀθεῖστη» Ἀναξαγόρα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ ἐπεμβαίνει καὶ τὸν ὑπερασπίζει ὁ Περικλῆς, ὁ Δίας ὄχι μόνο δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ κάνει αὐτὸ ποῦ θέλει, ἀλλὰ καὶ προξενεῖ πυρκαγιὰ στὸ ἱερό τῶν Διοσκούρων — τῶν παιδιῶν του — μὲ τὸν κεραυνό του, ποῦ παρὰ λίγο νὰ κομματιαστεῖ πάνω στὰ βράχια.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

ΟΙ ΣΤΙΧΟΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΣΟΦΟΚΛΗ ΣΤΟ ΧΦ ΑΡ. 36 ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ*

Τὸ 1959 ὁ G. A. Longman δημοσίευσε ἕνα ἄρθρο μὲ τίτλο «*Gnomologium Vatopedianum: The Euripidean Section*»³. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐν μέρει γνωστὸ

1. F. W. Householder, *Literary Quotation and Allusion in Lucian*, New York 1941 (σσ. 18 - 30 γιὰ τὸν Ὀμηρὸ).

2. O. Bouquiaux - Simon, *Les lectures homériques de Lucien*, Bruxelles 1968 (σσ. 378 - 411 πίνακες ἀντιστοιχιῶν Λουκιανοῦ καὶ Ὀμήρου).

* Μὲ τοὺς στίχους τοῦ Σοφοκλῆ αὐτοῦ τοῦ χφ εἶχε ἀσχοληθεῖ ὁ κ. Γ. Α. Χριστοδούλου, ἐπιμελητὴς στὸ Σπουδαστήριο Κλασικῆς Φιλολογίας στὴν Ἀθήνα, καὶ ἔκανε γνωστὲς ὀρισμένες γραφές τοῦ *Gnom. Vatop.* στὸν R. D. Dawe ποῦ ἀναφέρει τρεῖς ἀπὸ αὐτὲς στὴν ἔκδοσή του (*Sophocles Tragoediae I*, edidit R. D. Dawe, Teubner, Leipzig 1975). Εὐχαριστῶ τὸν κ. Dawe ποῦ μὲ παρέπεμψε στὸν κ. Χριστοδούλου καὶ τὸν κ. Χριστοδούλου ποῦ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ παραχωρήσει τὴ δημοσίευση τῶν στίχων. Κυρίως ὅμως εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴ κ. Ν. Κονομῆ ποῦ μοῦ ὑπέδειξε νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ χειρόγραφο αὐτό.

3. *Classical Quarterly* N. S. 9 (1959) 129 - 141.

χφ αρ. 36 τῆς Μονῆς Βατοπεδίου τοῦ 12ου αἰ., πού μᾶς παραδίδει ἀρκετοὺς στίχους μὲ γνωμικὸ περιεχόμενον ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα, τὴν Ὀδύσσεια, τὸν Σοφοκλῆ καὶ τὸν Εὐριπίδην. Ὁ Longman ἀφοῦ περιγράφει καὶ ἐξετάζει μὲ λεπτομέρεια τὸ παραπάνω γνωμολόγιον, τὸ συσχετίζει μὲ τὸ δίδυμὸν τοῦ *Gnomologium Venetum* [Cod. Marcianus Z 507 (293) 12ου αἰ.] καὶ δίνει τὶς γραφὰς τῶν δύο χφ τοῦ τμήματος τοῦ Εὐριπίδου σὲ ἀντιπαραβολὴ μὲ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Murray. Θέλησα λοιπὸν, συμπληρώνοντας τὸν Longman, νὰ δημοσιεύσω καὶ τὶς γραφὰς τῶν τριῶν τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ (*Αἴας*, *Ἡλέκτρα* καὶ *Οἰδίπους Τύραννος*) πού παραδίδουν τὰ δύο χφ.

Τὰ γνωμολόγια αὐτὰ περιέχουν τοὺς ἴδιους ἀκριβῶς στίχους — 231 συνολικὰ — ἀπὸ τὸν Σοφοκλῆ. Ἡ παραβολὴ τοῦ κειμένου ἔγινε μὲ βᾶσιν τὴν ἔκδοσιν τοῦ R. D. Dawe, καὶ τὰ σύμβολα πού χρησιμοποιοῦνται εἶναι τὰ ἴδια μὲ τοῦ Longman, δηλ. G γιὰ τὸ *Gnom. Vator.* καὶ g γιὰ τὸ *Gnom. Ven.* Ὅταν δὲν ὑπάρχει διαφορὰ μὲ τὸ κείμενον τοῦ Dawe ἀναγράφω ἀπλῶς τὸν ἀριθμὸν τοῦ στίχου. Ὅπου ἔχουμε διαφορετικὴν γραφὴν τὴν ἀναφέρω ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναγραφὴν τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ στίχου. Παραθέτω, ὅπως ὁ Longman, ὅλες τὶς γραφὰς, ἀκόμη καὶ αὐτὰς πού ἔχουν ὀρθογραφικὰ λάθη ἢ ἄλλες ἀβλεψίαι τοῦ γραφέα, ὥστε νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ σχηματίσει ὀλοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὰ δύο γνωμολόγια.

ΠΑΡΑΒΟΛΕΣ

Αἴας: Ἐπιγραφὴ παρεκβολαὶ τοῦ σοφοκλέους· αἶαντος

79 οὐκοῦν sine interrogationis nota Gg, 86, 125 - 33 (127 ὑπέροκομπον Gg, 130 μακοῦ G), 154 - 7 (154 γὰρ] μὲν Gg, 155 ἀμάρτοις Gg), 260 - 2 (260 ἐσλεῦσιν Gg), 362 - 3, 473 - 80 (474 ἐξελλάσσειται g, 480 πάντες Gg), 485, 486 κακὸν] ζυγὸν Gg, 520 - 4 (523 ἀπορεῖ Gg), 550 - 5 (551 ὁμοῖος g, 554b τὸ μὴ φρονεῖν γὰρ κάρτ' ἀνώδυνον κακὸν post 554 exhibent Gg), 581, 582 πῆματι Gg, 646 - 51 (649 καὶ περιστελεῖς Gg, 650 ὡς Gg, 651 ὅς g — ἐθηλύνθη Gg), 664 - 5, 678 - 83 (679 ἔχθρα τέως Gg, 680 ἔσται Gg, 682 πολλοῖς Gg, 683 ἐτερίας Gg), 758 - 61 (761 φρονεῖ Gg), 964 - 5, 988 θανοῦστ Gg, 989, 1071 - 86 (1076 φοβοῦ g, 1077 γενήσῃ Gg, 1080 τῶνδ' Gg, 1083 ἐς g, 1086 ἀντιτίσειν Gg), 1093 - 6, 1119, 1124 - 5, 1246 - 54 (1248 ἔξω θήσομεν Gg), 1266 - 7, 1322 ποίους; ἐγὼ γὰρ] ὄντως ἐργω' ἄν Gg, 1323 φαῦρα Gg, 1350 - 3 (1352 τῶν] τὸν Gg), 1357 ἀρετῇ] ἢ ἀρετῆ Gg, 1361 σκληρὰν δ' Gg, 1366 ὁμοια Gg, 1367, 1418, 1419 πρὶν δ' ἰδεῖν Gg, 1420 δ,τ⁴ πράξει] om. Gg.

Ἡλέκτρα: Ἐπιγραφή ἐκ τῆς σοφοκλέους ἡλέκτρας (sic)

23 - 8 (24 εἰς] om. Gg· 26 τοῖς Gg), 61, 92 - 5 (92 πανυχίδων ἤδη στν-
γερά Gg· 93 ξυνίστασ' Gg—οἴκων Gg), 140 - 2 (141 στενάχουσαι Gg), 179,
282 - 6 (282 ἐγὼ δ'] ἐγωγ' Gg), 307 τοιούταις Gg, 308 οὔτε g, 309 πολλή
'στ'] πολλή γ' Gg, 320, 322, 330 οὐκ Gg, 331, 335 - 6, 359 - 64 (363 τούς
με χρῆ] τοῦμὲ μῆ Gg· 364 λαχεῖν Gg), 392, 393 οὐμός] οὐ θυμός Gg, 395,
398 καλός Gg, 415 χοῖ] τοι Gg, 416, 616 - 21 (618 προσηκότα Gg), 624 νῦν
Gg—ποιεῖς Gg, 625 δ'] om. Gg, 686 - 9 (688 ἐν πολλοῖσι παυροῦσι λέγω Gg),
761 - 3, 770 οὐδὲν Gg, 771 προσγίνεται Gg, 916 - 9 (917 οὐκ αὐτὸς Gg· 918
στνγνός] γνμνός Gg—νῦν] om. Gg), 945 τοι] γε Gg, 972, 989, 1005 - 8
(1005 ἡμᾶς Gg· 1006 δυσκεῶς Gg· 1008 ἔχει Gg), 1015 - 6, 1026, 1039,
1041, 1042 ἐνθα χῆ δίκη] ἐνθ' ἔχ' ἡ δίκη Gg, 1047, 1054, 1082 - 4 (1084
νόνημον Gg), 1170, 1259, 1298 ἀλλ'] σὺ δ' Gg—λεγομένη Gg, 1299, 1300,
1456, 1505 δ'] om. Gg, 1506 ὅστις πέραν τι τῶν νόμων πράσσειν θέλοι Gg.

Οἰδίπους Τύραννος: Ἐπιγραφή σοφοκλέους ἐκ τοῦ τυράννου οἰδίποδος

22 - 4, 44 - 5, 56 - 7, 296, 310 - 8 (313 om. versum Gg· 316 τελεῖ Gg·
317 λύει Gg), 380 - 2 (380 τυραννίς Gg), 426 - 8 (427 προσηλάζει Gg), 439
κάσφαλη Gg, 441, 545 - 8 (546 εὔρηκ' Gg· 547 πρώτον Gg), 594 - 6.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΠΑΝ. Σ. ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ

PHOTIOS ÜBER DAS APSIS - MOSAIK DER HAGIA SOPHIA

Vor einigen Jahren haben C. Mango und E. J. W. Hawkins die Mosai-
ken in der Apsis der Hagia Sophia gründlich untersucht und sind unter an-
derem zu dem Ergebnis gekommen, daß Photios in seiner 17. Homelie
kein anderes Bild als das heute noch existierende Mosaik von Maria mit
dem Kind in der Apsis meinen kann¹.

1. C. Mango und E. J. W. Hawkins, *The Apse Mosaics of St. Sophia at Istanbul*,
Dumb. Oaks Pap. 19 (1965) 113 - 148, hier 142f.; dort auch die gesamte ältere
Literatur zu der Frage.

An zwei Punkten lassen die Verfasser jedoch vermuten, daß ihre Argumentation nicht durch den Text der Predigt gestützt wird. Einmal sage Photios nicht, daß das betreffende Bild in der Apsis ist, und dann seien die Hinweise im Text, die auf den ikonographischen Typus des Bildes schließen ließen, nicht unbedingt und eindeutig auf das Mosaik zu beziehen. Beide Bedenken aber können durch eine genauere Interpretation des Textes zerstreut werden, so daß es noch sicherer wird, daß Photios seine Predigt am 29. März 867 anläßlich der Enthüllung des Apsis - Mosaiks gehalten hat.

Die Nachricht des Titels, daß Photios die Predigt gehalten hat, ὅτε τῆς Θεοτόκου ἐξεικονίσθη καὶ ἀνεκαλύφθη μορφή¹, ist mit folgendem Passus der Predigt selbst zusammen zu sehen: τούτοις ἡμᾶς ἢ τῆς παρθένου μορφή ἐγγχαρττομένη κατευφραίνει δεξιώσεσιν, οὐκ οἴνου κρατῆρος, ἀλλὰ καλοῦ θεάματος παρέχουσα ἀπαρύεσθαι². Photios möchte, daß seine Zuhörer auf einen kaiserlichen Empfang (ein δέξιμον) assoziieren; nur kredenzt das Bild keinen Wein, sondern einen schönen Anblick. Sonst aber ist die Situation gleich: Wie der Kaiser erhöht in der Apsis sitzt, so auch das Bild Marias³; die ganze Kirche wird zum Empfangssaal. Die Analogie der Vorstellung aber geht noch weiter: Bei einem Empfang sitzt der Kaiser, während die Leute sich im Saal versammeln, in der Apsis hinter einem Vorhang⁴. Wie der Vorhang dann feierlich geöffnet wird und der Kaiser vor aller Augen erscheint, so wurde auch (vor der Predigt?, oder während derselben, etwa beim Vortrag von S. 166, 20 - 32⁵?) das Bild, das zu Beginn der Feierlichkeit hinter einem Vorhang

1. Zitiert nach B. Laourdas, Φωτίου ὁμιλίαι, Ἑλληνικά, Παράρτημα 12, Thessaloniki 1959, hier S. 164.

2. Ebd. S. 166, 32 - 167, 2.

3. Sich dasselbe etwa mit einer in der Apsis aufgestellten Marienikone vorzustellen, ist wegen der Altarschranken, des Ziboriums u.s.w. unnötig; der ganze rhetorische Effekt würde verpuffen, ebenso wenn man das Bild etwa vor der Apsis aufgestellt sein ließe.

4. Vgl. statt vieler Coripp. In laudem Iustini III, 255 (ed. Averil Cameron, London 1976; im Kommentar, ebd., S. 191, mißversteht Cameron die Szene: Die Avaren betreten den Saal [238], bleiben aber am Eingang stehen; erst wenn [255] der Vorhang vor der Apsis [intima ostia] geöffnet ist, gehen sie unter dreimaliger Proskynese nach vorne zum Kaiser; so richtig Treitinger, wie unten, S. 55 und 197) oder *Konst. Porph., de cerim.* I, 89; 406, 5f. (Bonn.). Vgl. O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Jena 1938, S. 55f., 99f. und 197 - 202; E. Kantorowicz, *Oriens Augusti - Lever du Roi*, *Dumb. Oaks Pap.* 17 (1963) 117 - 177, hier u.a. 158 - 160.

5. Der Hinweis auf das Bild als Tropaion (S. 166, 21) des Sieges über die μίξο-

verborgen war, enthüllt und dominierte von der Apsis aus den ganzen «Saal». Man kann sich die Inszenierung nicht konkret genug vorstellen.

Was dann die bisher als solche genommenen Indizien zur Ikonographie des Bildes angeht, so sind sie keineswegs wörtlich zu interpretieren, sondern sollen in der Intention des Photios etwas anderes besagen:

Das theologische Hauptproblem der ikonodul-ikonoklastischen Auseinandersetzung liegt bekanntlich darin, daß die eine Seite erklärt, die göttliche Natur Christi sei nicht abbildbar, so daß jede Abbildung Christi zu einer Trennung der Naturen führen müsse, während die Gegenseite postuliert, daß Christi Menschwerdung notwendigerweise seine Darstellbarkeit impliziert, die Verweigerung der Darstellung also die Menschwerdung leugne. Daß diese Standpunkte letztlich unvereinbar sind, ist offensichtlich. Nun hat man schon Jahrhunderte vorher in der Person Marias mit rhetorischem Vergnügen Paradoxe festgestellt und in immer neuen Varianten formuliert, so daß man mit einem naiv-rhetorischen Verständnis auch bei Maria an zwei «Naturen» (παρθένος μήτηρ) denken konnte. Anders aber als bei Christus, wo die Naturen gerade auch in Bezug auf die Darstellung zu unlösbaren Problemen geführt haben, gibt es in Bezug auf Maria theologisch kein Hindernis, daß ihre beiden «Naturen» auch dargestellt werden. Da, wo ein Rhetor, wenn er Darstellungen Christi meint, sich in Häresie verstricken müßte, ist er bei Maria frei und kann sozusagen ein weiteres Paradox erfinden, nämlich daß es dem Künstler gelungen ist, beide «Naturen» Marias in einem Bild zu vereinen.

Das aber ist genau die Absicht des Photios—und man kann sich des Eindrucks nicht erwehren, daß er diese Möglichkeit geradezu genießt—, wenn er scheinbar das Bild beschreibt: Παρθένος μήτηρ, παρθένον ἅμα καὶ μητρικὸν ὄρωσα καὶ πρὸς ἄμφω τὰς σχέσεις ἐν ἀμερίστῳ σχήματι μεριζομένη τὸ βούλημα καὶ μηδέτερον μέρος τῷ ἀτελεῖ ἐξυβρίζουσα. Ὑπόκρισις ἄρα τῆς ἄνωθεν ἐπιπνοίας ἢ ζωγράφος τέχνη οὕτως ἀκριβῶς εἰς φύσιν τὴν μιμησιν ἔστησε. Καὶ γὰρ οἶονεὶ τῇ μὲν στοργῇ τῶν σπλάγγων τὴν ὄψιν πρὸς τὸ τεχθὲν συμπαθῶς ἐπιστρέφουσα, οἷα δὲ τῷ ἀπαθεῖ καὶ ὑπερφυεῖ τοῦ τόκου εἰς ἄσχετον ἅμα καὶ ἀτάραχον ἀρμοζομένη κατάστημα διαθέσεως παραπλησίως φέρει τὸ ὄμμα σχηματιζόμενον¹.

βάρβαροι (S. 166, 23; sc. die Isaurer) und daran anschließend als Digression das Lob der Kaiser (die in der Kirche sind; S. 164 - Titel) könnten zu dem Vorgang der Enthüllung passen.

1. Ebd. S. 167, 10 - 17.

Hieraus etwa zu schließen, daß in dem Bild Maria ihren Kopf dem Kind zuwendet¹, ist genauso irrig wie die Annahme, daß Photios überhaupt etwas wie eine Ekphrasis im Sinn hat; vielmehr hat die ζωγράφος τέχνη es ja fertiggebracht, Marias Doppelnatur—die das Kind anblickt und nicht anblickt—darzustellen.

Anders ist es bei dem Kind Christus, das nur als Mensch—und daher eindeutig—dargestellt und beschrieben werden kann und muß. Es ist—ohne die Paradoxie des an sich Unmöglichen in der Darstellung—der κοινός πλάστης...ὡς βρέφος ἀνακλινόμενον² und entspricht dem Typus der Darstellung, ohne jedoch diese nun irgendwie zu spezifizieren³.

Da es also nicht die Absicht des Photios ist, eine Beschreibung des Bildes zu geben oder auch nur anzudeuten, widersprechen die obigen Angaben in keiner Weise dem Mosaik⁴. Ja, es mag sogar genau diese Interpretation des Bildes durch Photios einen weiteren positiven Hinweis auf die Identität der Bilder geben.

1. So A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin*. Dossier archéologique, Paris 1957, S. 185.

2. Ebd. S. 167, 8f.; so auch Χριστὸς σαρκὶ ἐπεδήμησε καὶ τῆς τεκοῦσης ὠλέναις ἐφέρετο (S. 170, 9) und Ἡ Παρθένος τὸν κτίστην ὡς βρέφος βαστάζει (S. 170, 24f.).

3. Wenn Photios sagt, daß Maria mit dem Kind im Arm ἀκίνητος ἔστηκε (S. 171, 24f.), dann ist das nicht ein Hinweis auf eine stehende Figur (so Grabar, ebd.; C. Mango, *Documentary Evidence on the Apse Mosaics of St. Sophia*, *BZ* 47, 1954, 395 - 402, hier 400) sondern (wie schon andeutungsweise R. J. H. Jenkins, *Besprech.* von C. Mango, *The Homilies of Photios, Patriarch of Constantinople*, Cambridge, Mass., 1958, *BZ* 52 [1959] 106 - 108, hier 107) ein Hinweis darauf, daß Maria jetzt nach dem Sieg der Orthodoxie in jeder Hinsicht fest dasteht: Ἡμῖν κατ' ὀφθαλμούς...κἀν ταῖς γραφαῖς—das ist das Neue, typisch Ikonodule—ὡσπερ τοῖς λόγοις καὶ ταῖς θεωρίαις—daran hätten auch die Ikonoklasten nicht zu zweifeln gewagt—ἀκίνητος ἔστηκε (ebd.). Auch das ist sicher kein Hinweis auf den Typus der Darstellung.

4. Daß Photios seine Predigt vor einem anderen Bild hielt, während das Apsis - Mosaik schon vorhanden war (das ist die These von Grabar, ebd. und S. 191; vgl. Mango und Jenkins, ebd.), wird außerdem durch folgenden Passus der Predigt ausgeschlossen: Ἄλλ' οὖν, ἐπεὶ περὶ ὁ τῆς οἰκουμένης ὀφθαλμός, ὁ περιώνυμος οὗτος καὶ θεῖος ναός, οἶονεὶ τὰ τῆς ὀράσεως ἐκκεκολαμμένος μυστήρια ἐσκυθρώπαζεν (τῆς γὰρ εἰκονουργικῆς ἀναστηλώσεως οὐπω ἀπειλήφει τὸ δικαίωμα), ἀμυδρὰς τοῖς προσιούσι τὰς ἀκτῖνας ἤφιει τῆς ὄψεως καὶ συγνὸν ἐπὶ τούτοις τὸ τῆς ὀρθοδοξίας ἐδεικνυτο πρόσωπον. Νῦν δὲ καὶ ταύτην ἀποτιθεμένη τὴν σκυθρωπότητα καὶ τοῖς οἰκείοις πᾶσιν ἐνωραῖζομένη καὶ διαπρέπουσα ἀγλαΐσασα... (S. 168, 17 - 23). Danach ist das Marienbild die erste Darstellung in der Kirche nach dem Sieg der Orthodoxie oder höchstens (aber trotz des Plurals nicht notwendigerweise) der Abschluß und Höhepunkt einer ersten Ausstattung, zu der auch weitere Darstellungen gehört haben mögen; so in etwa, aber mit anderen Folgerungen, Laourdas, *Einleitung*, S. 91*f.

Daß Maria das Kind anblickt und gleichzeitig nicht anblickt, ist möglicherweise nicht nur eine Rhetorik der zwei «Naturen» Marias, sondern ein Hinweis auf die sonderbare, leicht schielende Stellung besonders des linken Auges der Maria in dem Mosaik¹. Wie dem auch sei, jedenfalls entspricht diese Interpretation des Photios völlig dem Apsis-Mosaik der Hagia Sophia und kann sich im übrigen durchaus neben vielen Interpretation zeitgenössischer Kunstgeschichte sehen lassen².

München

PAUL SPECK

KRIPPENSPIEL IN BYZANZ?

Kürzlich hat S. Baud-Bovy in dieser Zeitschrift die Frage eines religiösen Theaters in Byzanz erneut aufgegriffen³ und dabei u.a. wiederum festgestellt, daß es in Byzanz zwar Vorformen von szenischen Darstellungen gab, diese sich aber nie aus dem Rahmen der Liturgie gelöst und zu selbständigen Spielen entwickelt haben⁴.

Baud - Bovy verweist dabei auf die «Darstellung» der drei Jünglinge im Feuerofen durch drei offensichtlich junge Kantoren und die der Ankunft des Engels durch das Herablassen einer Ikone⁵.

Im Rahmen solcher Vorformen, die in Byzanz möglicherweise zahlreicher waren, als man bisher notiert hat⁶, soll im folgenden eine

1. Vgl. die Abb. 4 bei Mango und Hawkins. Doch ist das mit allem Vorbehalt gesagt; es scheint nämlich dem Verfasser, der allerdings kurzsichtig ist, unmöglich zu sein, dieses Detail von unten in der Kirche zu sehen. Ferner liegt gerade hier eine Beschädigung des Mosaiks vor, vgl. Mango und Hawkins, ebd., S. 118.

2. Sapienti sat.

3. *Le théâtre religieux, Byzance et l'occident*, *Ἑλληνικά* 28 (1975) 328 - 349.

4. Ebensowenig wie übrigens die zahlreichen dramatischen Dialoge in Hymnen und Predigten selbständige Spiele geworden sind; vgl. dazu zuletzt H. - G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971, S. 112f. mit Bibliographie.

5. S. 332 - 334.

6. Einiges z. B. bei Vénétiá Cottas, *Le théâtre à Byzance*, Paris 1931, bei der allerdings, da sie unter dem Begriff Theater auch alle Vorformen subsumiert, alles zu selbständigen Spielen wird, was auch nur andeutungsweise szenischen oder auch nur symbolischen Charakter hat; so z. B. S. 88 mit Hinweis auf *Konst. Porph., de cerim.* II, 52; 754 (Bonn), wo u.a. berichtet wird, daß beim Empfang (*συνεστίασις*) der Kaiser am Epiphaniestag, bei dem die Vereinigung von himmlischen und irdi-

Quelle, auf die ich zufällig aufmerksam geworden bin¹, untersucht werden.

In seinem Kommentar zum Kanon 82 des Trullanums (Verbot der Darstellung des Täufers mit dem Lamm Gottes) weiß Balsamon zu der Vorschrift des Kanons nichts besonderes zu sagen und begnügt sich mit einer erklärenden Paraphrase. Doch gibt ihm das Verbot der τύποι und σικαί, der σύμβολα und προχαράγματα einem Anlaß, assoziativ fortzuführen: Εἰ δὲ ταῦτα οὕτως ἔχουσιν, νομίζω, ὅτι κακῶς ποιοῦσιν οἱ ἐπ' ἐκκλησίας περιστεράς ἀπολύοντες ἀντὶ Πνεύματος Ἁγίου ἐπιδημίας, καὶ ἀντὶ τοῦ ἀστέρος ἐκείνου τοῦ ὑπερφουῶς καὶ καινοφανοῦς κηρία ἀνάπτοντες καὶ τὴν ἀπόρητον καὶ σωτήριο ἐν σπηλαίῳ γέννησιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ διὰ παιδὸς καὶ στρωμνῆς ὑποτυποῦντες καὶ τὰ ὑπὲρ λόγον καὶ ἔννοιαν ἀνθρωπίνους ἐπιτηδεύμασι διαγράφοντες².

Daß man zu Pfingsten in der Kirche Tauben fliegen läßt, ist im Westen verbreitet³ und gehört dort sicher zu den Elementen, die liturgische Spiele vorbereitet haben⁴.

Bei der szenischen Darstellung der Geburt Christi sind dann Kerzen als Symbol für den Stern von Bethlehem weniger auffallend⁵ als

schen Heerscharen symbolisiert wird (τὴν... ἔνωσιν τῶν οὐρανίων καὶ ἐπιγείων ταγμάτων... μυστικῶς εἰκονίζουσα), die Kaiser als Symbol der Engel (ἐν τάξει ἀγγέλων) weiß gekleidet sind (λευχημονοῦντες); vgl. im übrigen die Kritik an Cottas durch G. La Piana, *The Byzantine Theater*, *Speculum* 11 (1936) 171 - 211. Manches, was bei Cottas als Spiele auftaucht, sind übrigens Tänze; zu zeremoniellen Tänzen am Hof vgl. J. Handschin, *Das Zeremonienwerk Kaiser Konstantins und die sangbare Dichtung*, Basel 1942, S. 89 - 91. Im allgemeinen verdienten diese szenisch - symbolischen Elemente in Liturgie und Zeremoniell eine zusammenfassende Untersuchung nicht mit dem Ziele, in Byzanz die Existenz eines Theaters nachzuweisen, sondern zum besseren Verständnis dieser Einrichtungen an sich.

1. Ich habe hier Herrn Professor H. - G. Beck zu danken, der in seinem letzten Seminar in München die Kanones der Synode in Trullo behandelt hat. Den Teilnehmern des Seminars, besonders dem Referenten des Themas, Herrn D. Stein, und Herrn V. Tiftixoglu, danke ich für die anregende Diskussion.

2. Rhalles - Potles, *Σύνταγμα*... II, 494 = PG 137, 792A.

3. Vgl. z. B. *Enciclopedia cattolica* IX (1952), Sp. 1159, s. v. Pentecoste.

4. Vgl. K. Young, *The Drama of the Medieval Church* I, II, Oxford 1933, hier I, S. 490f.

5. Auffallend höchstens insofern, als Balsamon sich auch dagegen wendet, während Symeon von Thessalonike, allerdings etliches später, bei der Darstellung der drei Jünglinge ausdrücklich billigt, daß man Kerzen als Symbol nimmt und keine κάμινος errichtet, und so den westlichen Einwand, auch im Osten gebe es liturgisches Theater, zurückweisen kann (Dial. adv. omn. haereses, PG 155, 113D: Εἰ δὲ

die zweite Notiz, die man bei unbefangener Interpretation nur so verstehen kann, daß Balsamon sagen will, daß man einen — offensichtlich echten und lebenden—Säugling als Christkind auf einem Kissen in die Kirche gelegt hat¹, auffallend auch deswegen, weil man im Westen vorwiegend eine Figur des Christkindes genommen hat². Das würde bedeuten, daß die hier von Balsamon genannten Vorformen bezeugen, daß man in Byzanz betreffs der Kerzen in der Entwicklung hinter dem Westen zurückblieb³, bei den Tauben zu Pfingsten gleichzog und bei der Krippendarstellung den Westen sogar an Realismus übertraf.

Grundsätzlich kann man für Byzanz nicht ausschließen, daß irgendwo solche Vorformen für ein liturgisches Theater, wie Balsamon sie nennt, existiert haben. Trotzdem erscheint besonders der letzte Brauch mit dem lebenden Christkind irgendwie unwahrscheinlich, und ohne weitere Belege dürfte er kaum als sicher hingenommen werden.

Dieser Verdacht wird dadurch gestützt, daß Balsamon durchaus auch westliche Bräuche kennt, die ihm nicht geheuer sind⁴ und die er gelegentlich auch gründlich mißversteht⁵, ohne im übrigen besonders polemisch zu sein.

So scheint es möglich, daß Balsamon, der an den anderen Stellen allerdings immer ausdrücklich die Lateiner nennt⁶, auch hier von west-

καὶ περὶ τῆς καμίνου τῶν παίδων ἡμᾶς αἰτιάσονται, ἀλλ' οὐ χαίρησουσιν ὅλως. Οὐ γὰρ ἀνάπτομεν κάμινον, ἀλλὰ κηρούς μετὰ φώτων).

1. So interpretiert auch Ph. Kukules, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός* VI, Athen 1955, S. 151f. (Χριστοῦγεννα εἰς τὸ Βυζάντιον).

2. Vgl. Young II, Index s.v. Christ (as child); bes. II, S. 18, 26, 45 und 47; nur II, S. 15, Anm. 4, schließt Young die Möglichkeit eines lebenden Christkindes nicht aus.

3. Im Westen war ein Stern üblich der manchmal beweglich an einer Schnur in der Kirche hing; vgl. Young II, Index s.v. stella.

4. Ebd. III, 183f. = PG 137, 1360C (zu Kanon 14 von Laodikeia): Die Lateiner bringen zu Ostern Azyma aus der Kirche; das habe es früher aber überall gegeben; III, 212 = PG 37, 1440B (zu Kanon 44 von Laodikeia): Bei den Lateinern dürfen Frauen ins θυσιαστήριον.

5. II, 438 = PG 137, 712D (zu Kanon 58 des Trullanums): Die Lateiner tragen die Azymen als ἐγκόλπια (eher mißverständene Krankenkommunion im Corporale als Kennnis eines gelegentlich belegten Gebrauchs der Kommunion als Amulett; vgl. dazu F. J. Dölger, Die Kommunion als Krankenschutz, *Antike u. Christentum* 5, 1936, 232 - 247, hier 241; P. Browe, *Die Verehrung der Eucharistie im Mittelalter*, München 1933, S. 139); II, 466 = PG 137, 752C (zu Kanon 69 des Trullanums): Bei den Lateinern, so hat er erfahren (μυθῶν), betreten Frauen das θυσιαστήριον und bleiben sitzen, während die zelebrierenden Priester stehen (mißverständenes Chor- gebet von Kanonissen?).

6. Dafür einen Grund zu finden (z. B. er kennt gewisse Dinge von den Latei-

Antioch.), In nativ. Praecurs., *PG* 28, 909B: Zacharias bezeichnet voller Angst den Engel u.a. als *ἀσώματον ἄνθρωπον, ἀσύνθετον ἔψιν, νεφελοσύστατον σχῆμα*; verstehe: aus Wolken zusammengesetzt.

Des weiteren ziehen Mango und Ševčenko die Komposita *κοσμοκίνητος, κοσμοδωστος, κοσμογώρητος*, und *κοσμοπόθητος* heran, von denen die drei ersten aktive Bedeutung haben sollen. Doch ist auch das keineswegs sicher.

κοσμοκίνητος, laut Lampe, s.v.: moving the universe. Beleg ist Georg. Pis., Hexaem. 230, *PG* 92, 1451A: *φωτὸς δὲ πηγὰς κοσμοκινήτους ἔχει* (sc. die Sonne). Die aktive Interpretation geht wohl auf die Übersetzung des J. Quercius (bei Migne) zurück: *habetque lucis fontes perennes, qui mundi molem agitant*. Gegen diese Deutung sprechen nun aber zunächst die zahlreichen parallelen Bildungen wie ¹ *θεοκίνητος, πατροκίνητος, πνευματοκίνητος* (bis zum *πετρελαιοκίνητος* der Kathareuusa), die alle unbestreitbar passiv sind. Wohl deswegen interpretiert Demetrakos, s.v., mit: *ὁ κινούμενος ἐν τῷ κόσμῳ*, umgeht aber in etwa das Problem der Pisisdesstelle. Diese scheint eine Interpretation mit passiver Bedeutung des Wortes zu verlangen: Die Sonne dringt mit ihren Strahlen bis in die größte Tiefe (Vers 229); sie aber enthält die Lichtquellen, die vom Kosmos in Bewegung gesetzt sind; d.h., wie beim Sehen (Vers 224 - 226) ein reziprokes Verhältnis zwischen Sonne und Auge in Bezug auf das Licht besteht, so scheint hier gesagt zu sein, daß die Sonne das Licht, das vom Kosmos in Bewegung gesetzt ist, sozusagen in sich konzentriert und wie eine Quelle aus sich ausströmen läßt, so daß es den Kosmos wiederum bis in die letzten Tiefen durchdringen kann. Wenn Pisisdes eine aktive Bedeutung intendiert hätte, kann man unterstellen, daß er ein eindeutig aktives Wort gefunden (gebildet?) hätte, nämlich **κοσμοκινήτης*, zu dem ein analoges *φωτοκινήτης* belegt ist ².

κοσμογώρητος, laut Lampe, s.v.: bounding the world. Beleg ist (Ioan. Damasc.), hom. 5, *PG* 96, 652D (so; nicht 852): *χαῖρε* (sc. Maria), *δι' ἧς ἡμῖν ἐπέφανεν ὁ ψάμμῳ χαλινώσας τὴν μεγαλομέγεθον καὶ κοσμογώρητον...θάλασσαν*; verstehe: der das Meer, in dem die Welt enthalten ist ³, durch Sand gezügelt hat. Entsprechend ist auch das analoge *θεογώρητος* zu sehen (worin Gott enthalten ist), das Lampe, s.v., mit: containing God, wiedergibt mit den Belegen: Tim. Antioch., Descript. Deiparae, *PG* 28, 957A: Maria ist *τὸ τοῦ ὑψίστου θεογώρητον σκεῦος*, und (Ioan. Damasc.), hom. 5, *PG* 96, 648C: Maria ist *ἡ...θεογώρητος καὶ κοσμοσέβαστος τοῦ Θεοῦ κιβωτός*.

1. Vgl. die rückläufigen Wörterbücher von P. Kretschmer und E. Locker, Göttingen ²1963, und G. I. Kurmules, Athen 1967.

2. Bei Liddle - Scott - Jones, *Greek - English Lexicon*, s.v.; so richtig betont. Kretschmer - Locker führen es unter *φωτοκινήτης* und *φωτοκίνητης* an; doch vgl. z. B. *λαοκρίτης* (Substantiv) neben *ἐπικριτής* (Präposition) und entsprechendes *παρακινήτης*.

3. n.b. Der erste Bestandteil solcher Komposita bezeichnet nicht immer den Urheber der passiven Handlung, sondern kann auch Begleitumstände des jedenfalls passiven Verbinhalts meinen; s. auch unten S. 410, Anm. 1.

Daß in diesen Fragen nicht etwa scholastische Pedanterie der Übersetzung angestrebt wird¹, läßt sich damit zeigen, daß gerade das Lexikon von Lampe, weil es manchmal dazu neigt, auf den letztlich passiven Sinn solcher Komposita nicht zu achten, sogar zu falscher Interpretation kommt. Eine flüchtige Durchsicht der Komposita mit Θεο- ergab folgende Beispiele:

Θεοβάστακτος: bearing God, mit den Belegen: Germ., or. 5, *PG* 98, 324D: Maria, die Zweifel hat, wie sie Christus empfangen und gebären kann, erhält vom Engel die Auskunft, sie sei ein Θεόνοος θεοβάστακτος (von Gott gestützt; richtig Hase - Dindorf, *Stephani Thesaurus Linguae Graecae*, s.v.: a Deo portatus); ders., or. 8, ebd. 368A: nach (!) der Himmelfahrt Christi wirft Paulus sich εις τούς θεοβαστάκτους αὐτῆς πόδας.

Θεομίμητος (mit mehreren Belegen) nicht: imitating God, sondern: worin Gott nachgeahmt ist (Hase - Dindorf, s.v.: ad imitationem Dei factus; vgl. oben S. 408, Anm. 3).

Θεοκράντος; neben der üblichen (z.B. auch bei Liddle - Scott - Jones und Hase - Dindorf belegten) passiven Bedeutung soll es bei Paul. Silent., Ekphr. Hag. Soph. 770, veiling God heißen (allerdings mit ? als zweifelhaft gekennzeichnet). Doch ist θεοκράντων ἐπι γυίων einfach: von Gott gemacht=göttlich.

Θεοσύλληπτος: having conceived God; doch meint die v.l. in Rom., Hym. 14, v' (Grosdidier de Matons, II, S. 18, app. crit.): δέσποινα θεοσύλληπτε wohl: die, die von Gott empfangen hat (d.h. sogar: zur Empfängnis gebracht worden ist).

Θεοσύναπτος soll sowohl aktiv (uniting to God) wie auch passiv sein; doch macht der Beleg für ersteres, Cyrill., hom. div. 10; *PG* 77, 1028B, diese Annahme unnötig: ποθήσομεν...τὴν θεοσύναπτον ἀγάπησιν, ist nicht mit J. Aubertus (bei Migne): charitatem, quae nos Deo coniungit, sondern: wir wollen eine von Gott gefügte Liebe erstreben, nämlich zueinander; vgl. die nachfolgenden negativen Aufforderungen: φεύγετε...τοῦ μερισμοῦ, ἐκκλίνατε τῆς διχοστασίας, u.s.w.

Θεόφαντος nicht: revealing God, sondern (wie Liddle - Scott - Jones und Hase - Dindorf): A Deo relevatus; so auch in dem Beleg: Isid. Pelus., ep. 1, 263, *PG* 78, 340C: θεόφαντον ψαλμωδῖαν.

Θεόφραστος ist schließlich neben: spoken from God, auch: speaking from God (d.h. von Gott zum Sprechen gebracht, wohlgemerkt nicht: von Gott sprechend); dieses Beispiel ist hier zitiert, weil der passive Charakter in dem Beleg, Isid. Pelus., ep. 3, 402, *PG* 78, 1037C, durch die Parenthese sozusagen unterstrichen wird: Ἰωάννης...θεοφράσω γλώττη (ὑπὸ ἁγίου πνεύματος γὰρ ἐκινεῖτο)...ἀνεκήρυξε.

Ohne daß auf weitere Kompositionsarten und ihre richtige Handhabung durch die Byzantiner hingewiesen zu werden braucht², dürfte

1. Man kann — vor allem wenn man das abweichende Verhältnis moderner Sprachen zum Passiv berücksichtigt — durchaus aktiv übersetzen, sollte aber den Sinn des Wortes nicht mißverstehen.

2. Auf den von E. Schwyzler, *Griechische Grammatik* I, München 1953, S. 429,

einleuchtend sein, daß von hier kein Weg zu einem aktiven κοσμοσύστατος führt, zumal wenn man noch die unzähligen, in den Lexika richtig als passiv ausgewiesenen, entsprechenden Komposita (wie κοσμοπόθητος [s. oben], κοσμολάλητος, θεοδώρητος, θεόκλητος¹, u.s.w.) hinzuzieht.

Was dann den letzten genannten Beleg, nämlich κοσμώσωστος², angeht, so muß das Wort durch κοσμοσώστης³ ersetzt werden, welches durch analoge Bildungen wie ψυχοσώστης⁴ gestützt wird, während das mutmaßlich aktive κοσμώσωστος durch das eindeutig passive θεόσωστος⁵ ausgeschlossen wird.

Gleicherweise hat man auch von κοσμοσύστατος abzusehen und ein κοσμοσυστάτης anzusetzen⁶, das durch einfaches συστάτης⁷ gestützt wird. Die Betonung des Genitivs Plural auf der Paenultima (κοσμοσυστάτων) aber ist ein übliches Phänomen im byzantinischen Griechisch⁸

angesprochenen Unterschied zwischen πατρόκτονος und πατροκτόνος wird immer geachtet, z. B. bei θεόπλοκος (s. Lampe s. v.) und θεοπλόκος (vielleicht Theod. Stud., iamb. 49, 2; vgl. den Kommentar des Verf. s zur Stelle) oder bei θεόγραφος und θεογράφος (beide bei Lampe, s.v.). Auch hier ist Lampe manchmal nicht präzise, z. B. bei θεόφθογγος, das: uttering words of God, heißen soll, aber an allen angegebenen Stellen mit passiver Notion bedeutet: der von Gott seine Laute hat.

1. Dieses wird bei W. Peek, *Lexikon zu den Dionysiaka des Nonnos*, Hildesheim 1968, s.v., für zwei Stellen der *Dionysiaka* (13, 484 und 35, 68) mit der aktiven Bedeutung: die Götter anrufend, notiert; doch ist das irreführend, denn θεοκλήτω... ἀθερεῶνι (bzw. φωνῆ) ist letztlich ebenfalls passiv verstanden worden, etwa: womit Gott angerufen wird.

2. Lampe, s.v., mit der Bedeutung: saving the world (schon Hase - Dindorf: mundum servans). Belege sind: Ioan. Ieiun., canonar. 2, J. B. Pitra, *Spicilegium Solesmense* 4, Paris 1858, S. 356 (so; nicht 358): τῶν ἁγίων καὶ κοσμοσωστῶν (so!) ἀποστόλων; (Ioan. Damasc.), epist. ad Theoph. PG 95, 360C: τῆς τῶν ἀποστόλων κοσμοσώστου διδασκαλίας.

3. So richtig Kurmules, s.v.

4. Demetrakos, s.v., mit byzantinischen Belegen, dazu das neugriechische ναυαγοσώστης, ebenfalls Demetrakos, s.v. Vgl. auch die unzähligen von anderen Stämmen gebildeten Entsprechungen, wie κοσμοθέτης, κοσμορύστης, u.s.w.

5. Lampe, s.v., mit dem Beleg: Theod. Stud., ep. 2, 146, PG 99, 1457C: εἰς ἐπισύστασιν ὑμῶν θεόσωστον.

6. So schon Hase - Dindorf s.v.; daß das unbelegt ist, wie Mango und Ševčenko, S. 387, Anm. 22, anmerken, darf nicht stören; auch κοσμοσύστατος im Nominativ ist unbelegt.

7. Mehrere, auch byzantinische, Belege bei Demetrakos, s.v.; dazu Theod. Stud., iamb. 109, 2.

8. Vgl. z. B. St. Psaltes, *Grammatik der byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1912, S. 141: Maskulina auf -της, und S. 145f.: Feminina auf -η und -α. In unserem

und kann nicht auf eine andere Form des Nominativs führen. Ob allerdings jemals ein Byzantiner diesen Nominativ bewußt gedacht hat, darf bezweifelt werden, wenn das Wort, wie zu vermuten ist, im Zusammenhang von Akklamationen gebildet wurde.

München

PAUL SPECK

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΙΛΙΚΟ ΑΠΟΣΤΟΛΟ ΚΛΕΝΤΟ

Για τον Φιλικό Ἀπόστολο Κλέντο, πού ἔζησε στήν Πετρούπολη, εἶχαμε ἐλάχιστα μέχρι τώρα βιογραφικά στοιχεία. Στό *Κριτικογραφικό Λεξικό τῶν Φιλικῶν* τοῦ Ἀθανασίου Ξοδίου ἀναφέρεται μέ τό ψευδώνυμο Ἀδιάφορος¹ καί στήν ἐξιτόρηση τῆς πρώτης πενηκονταετηρίδας τῆς Ἑλληνημπορικῆς Σχολῆς τῆς Ὀδησοῦ δημοσιεύθηκε ἐπιστολή του πού στάλθηκε ἀπό τήν Πετρούπολη, στίς 20 Μαρτίου 1819, στούς Ἐφόρους τῆς Σχολῆς².

Ἀξίζει νά ἀναφέρουμε ἐδῶ περιληπτικά τό περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς, γιατί παρουσιάζει ἐνδιαφέρουσα πτυχή τῶν σκέψεων τοῦ ἀποστολέα: Ὁ Ἀπόστολος Κλέντος ἔμαθε στήν Πετρούπολη ὅτι θά ἰδρυθεῖ τυπογραφεῖο τό ὁποῖο θά λειτουργεῖ στήν Ἑλληνημπορική Σχολή καί κρίνει ὑποχρεωμένο τόν ἑαυτό του νά γράψει τή γνώμη του, στούς Ἐφόρους τῆς Σχολῆς, «...ἀπόντος τοῦ ἐκλαμπροτάτου Κόμητος Καποδιστρίου καί Κυρίου Στούρτζα». Τό μεγάλο πρόβλημα γιά τόν Ἀπόστολο Κλέντο εἶναι ἡ ἐκλογή μεταφραστῶν στούς ὁποίους θά ἀνατεθεῖ ἡ μετάφραση τῶν ξένων βιβλίων στήν ἑλληνική γλώσσα, γιά τή μόρφωση τῶν μαθητῶν. Ἐξάλλου παρέφρασε καί ὁ ἴδιος κάποιον βιβλίο (ἀλλά δέν ἀναφέρει ποιό), «διὰ τὰ παιδιά τῶν Ἑλλήνων». Οἱ μεταφραστὲς πρέπει νά εἶναι σοφοί, «πολυῖστορες» καί προπαντῶς εὐσεβεῖς, ὥστε νά μὴ μεταφράζουν κείμενα πού δὲ θά γίνονταν δεκτά καί ἀπὸ τήν Ἐκκλησία. Τέτοιοι σοφοί εἶναι «...ὁ δαιμόνιος Κοραῆς, πρεσβύτερος καί οἰκονόμος Κωνσταντῖνος, Βάμβας, Βαρδαλάχος καί ἄλλοι πλεῖστοι». Παρακάτω ὁ ἀποστολέας

Fall mag dieser «falsche» Akzent auch noch durch den rhythmischen Gleichklang zu dem meist benachbarten θεοφυλάκτων (in den Akklamationen) bedingt sein.

1. Ἀθανασίου Ξοδίου, *Ἡ Ἐταιρεία τῶν Φιλικῶν καί τὰ πρῶτα συμβάντα τοῦ 1821*, ἀνέκδοτα ἀπομνημονεύματα, προκηρύξεις, γράμματα κ.ἄ. κείμενα, ἐκδίδουν οἱ Α. Ι. Βρανούσης καί Ν. Καμαριανός, Ἀθήνα 1964, σ. 119 [Ἀκκδημία Ἀθηνῶν, Δημοσιεύματα τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου].

2. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς βλ. (Χ. Βουλοδήμου), *Πρώτη πενηκονταετηρίς τῆς ἐν Ὀδησοῦ Ἑλληνημπορικῆς Σχολῆς, 1817 - 1867*, Ὀδησός 1871, σσ. 179 - 184.

καταφέρεται έναντίον όρισμένων όμογενών στη Ρωσία «μεταξύ τών πεπαιδευμένων», τούς όποιους, έπειδή δέχονται την κριτική, άποκαλει όμοιους του Χάμ¹ και του «αίσχρολόγου Άριστοφάνους». Τέλος, συμβουλεύει τούς Έφύρους τής Σχολής νά άπευθυνθοϋν στον Άλέξανδρο Στούρτζα, πού είναι μέλος Έπιτροπής του Έπουργείου Παιδείας, και νά ζητήσουν νά ένεργήσει ώστε νά αναλάβει τó τυπογραφείο τής Σχολής ó γιατρός Ήπήτης και στη θέση του διορθωτή προτείνει τον Ίωάννη Μπάιλα από τή Μόσχα.

Αυτά γνωρίζαμε μέχρι τώρα για τον άπόστολο Κλέντο.

*

Τό Νοέμβριο του 1976 βρήκαμε στο Τμήμα χειρογράφων του Ίνστιτούτου Ρωσικής Φιλολογίας και Λογοτεχνίας - Οίκος Πούσκιν (=Institut Russkoj Literatury - Puskinskij Dom, στη συνέχεια *IRLI*), του Λένινγκραντ, στο Άρχείο Α. Σ. Στούρτζα², τρεις φακέλους με άλληλογραφία του Άπόστολου Κλέντου. Άπό εκεί άντλοϋμε νέα στοιχειά για τó πρόσωπό του. Ό πρώτος φάκελος³ περιέχει 42 «Γράμματα και λογαριασμούς» του Άπόστολου Κλέντου στην Οικογένεια Στούρτζα, από τó 1818 ως τó 1821⁴. Ό δεύτερος φάκελος⁵ περιέχει 5 γράμματα του Άπόστολου Κλέντου στον Κ. F. Dyjakevič, από τó 1814 ως τó 1815. Ό τρίτος φάκελος⁶ περιέχει γράμματα και λογαριασμούς του Άπόστολου Κλέντου στον D. P. Severin, από τó 1820. Οι φωτογραφίες τών έγγραφων βρίσκονται στο Άρχείο του Ίδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αζμου.

Ό Άπόστολος Κλέντος δέ γνωρίζουμε πού και πότε γεννήθηκε. Δέ γνωρίζουμε τά όνόματα τών γονέων του. Άπό έπιστολή του στη μητέρα του Άλέξανδρου Στούρτζα μαθαίνουμε ότι τó 1820 ήταν πεθαμένος ó πατέρας του,

1. Η λέξη *Χάμ* (δευτερότοκος γιός του Νώε πού είδε τον πατέρα του μεθυσμένο και γυμνό και γέλασε με την κατάντια του) άποτελεί βαριά βρισιά στη ρωσική γλώσσα.

2. Ευχαριστίες όφείλονται στους έπεύθυνους του Ίνστιτούτου Ρωσικής Φιλολογίας και Λογοτεχνίας καθώς και στον κ. G. L. Arš για τή συμπαράσταση πού συνάντησα στις έρευνες μου στο Λένινγκραντ τó Νοέμβριο του 1976.—Όπως συμβαίνει σέ πολλά άρχεία, έτσι και στο άρχείο του *IRLI*, ενώ πρόκειται κυρίως για Ίδρυμα ρωσικής φιλολογίας και λογοτεχνίας, τó όποιο έχει στρέψει τήν προσοχή του σέ μεσαιωνικά φιλολογικά θέματα (πρβ. και τον τίτλο του έτήσιου όργάνου του *IRLI*: Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury (=Μελέτες του Τμήματος Παλαιορωσικής Φιλολογίας) έχει και δύο άρχειακές μονάδες πού δέν ανήκουν ούτε στην ρωσική λογοτεχνία ούτε και στην παλαιά ρωσική φιλολογία και λογοτεχνία, αλλά έχουν ποικίλο περιεχόμενο και ανήκουν χρονολογικά στον 19. αί.: ή μία του M. A. Hitrono (Fond 325) και ή άλλη του A.S. Sturdza (Fond 288).

3. *IRLI*, Τμήμα χειρογράφων, Λένινγκραντ, Fond 288, Opus' I, ed. hran. 188.

4. Άπό λαθασμένη άνάγνωση γράφτηκε ότι οι χρονολογίες του φακέλου είναι 1818 - 1825, αλλά ή σωστή άνάγνωση είναι 1818 - 1821.

5. *IRLI*, Τμήμα χειρογράφων, Λένινγκραντ, Font 288, Opus' 2, ed. hran. 65.

6. *IRLI*, έ.π., ed. hran. 66.

τικά με τὴ συμμετοχὴ του στὸν Ἀγώνα τοῦ 1821. Οἱ πληροφορίες μας εἶναι πολὺ φτωχές. Μήπως δὲν εἶχε ἐνεργὸ συμμετοχὴ καὶ τὸν ὀνόμασαν «Ἀδιάφορο»; Δὲ γνωρίζουμε τί προσέφερε στὸν Ἀγώνα τοῦ 1821 καὶ διότι οἱ τρεῖς φάκελοι τοὺς ὁποίους ἐξετάσαμε περιορίζονται στὶς οἰκονομικὲς σχέσεις τοῦ Ἀπόστολου Κλέντου με μιὰ ἐλληνικὴ οἰκογένεια τῆς διασπορᾶς καὶ με δύο Ρώσους. Τὸ 1819 σὲ ἐπιστολὴ του στὸν Ἀλέξανδρο Στούρτζα τὸν ἀποκαλεῖ: *Φίλτατε Ἐταῖρε*¹. Τὴν 1 Ἰουνίου 1821, ὅταν φούντωσε τὸ κίνημα τοῦ ξεσηκωμοῦ στὴν Ἑλλάδα, ὁ Ἀπόστολος Κλέντος γράφει στοὺς Στούρτζα με μεγάλη προσοχή, γιὰτὶ ὁ φόβος τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας δὲν ἐπέτρεπε τυμπανοκρουσίες: *Περὶ ὧν μοι γράφετε [περὶ] ἰδεῶν καὶ λοιπῶν ἀποκρίνομαι ἐν συντόμῳ ταῦτα: Ἐπίστευσεν Ἀβραάμ τῷ Θεῷ καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην*² πιστεύσωμεν οὖν καὶ ἡμεῖς καὶ δικαιωθῶμεθα ὡς Πατέρα ἔχοντες Πανοικτήριον καὶ Πανάγαθον... Καὶ παρακάτω: ...ὅτι δεόμεθα καὶ ἱκετεύομεν Κύριον τὸν ΘΕΟΝ ἡμῶν μετὰ πάντων τῶν περὶ ἐμὲ πρὸ ἰκανῶν ἐτῶν ὑπὲρ παντὸς τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἐξαιρέτως ὅμως ὑπὲρ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ εἴθε ἐπακούσει καὶ ἡμῶν δεομένων, κατὰ τὸ μέγα αὐτοῦ ἔλεος... Καὶ τελειώνει: με αἰσιοδοξία:... *Βλέπω ὅμως ὀφθαλμοφανῶς καὶ πιστεύω ἀδιστακτικῶς ὅτι ἤδη ἐπάκουσε τῶν ἀληθινῶν τέκνων αὐτοῦ, δεομένων, καὶ εὐλόγησεν αὐτὰ ἐξ ὕψους θρόνου ἀγίας δόξης αὐτοῦ*³.

Τέλος, ἡ τελευταία χρονολογικῶς πληροφορία ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν Ἀπόστολο Κλέντο στὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τις 16 Σεπτεμβρίου 1821, ὅταν ἔγραφε στὸν Α. Στούρτζα: ...*Εἰς Πατρίδα ἤδη ἐπέμφθησαν 50. σώματα τοῦ λόγου· τὰ ἐκεῖ ἀγνωῶ, ὅποια ἐστὶ· γένοιτο τὸ θέλημα τοῦ Πατρὸς ἡμῶν τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς...*⁴

Αὐτὰ γνωρίζουμε μέχρι τώρα γιὰ τὸν Φιλικὸ Ἀπόστολο Κλέντο.

Θεσσαλονίκη

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ

1. *IRLI*, ὁ.π., ed. hran. 188, ἔγγρ. 7 [10 Ἰανουαρίου 1819], σ. 1.

2. Ἡ φράση: *Ἐπίστευεν...δικαιοσύνην* εἶναι βιβλικὸ παράθεμα ἀπὸ *Γεν. ιε'*, 6· *Ρωμ.* 4, 3· *Ἰακ.* 2, 23.

3. *IRLI*, ὁ.π., ed. hran. 188, ἔγγρ. 28 [1 Ἰουνίου 1821], σσ. 1 καὶ 2.

4. *IRLI*, ὁ.π., ed. hran. 188, ἔγγρ. 21 [16 Σεπτεμβρίου 1821], σ. 2.

ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΕ ΨΗΦΙΔΩΤΟ ΔΑΠΕΔΟ ΤΗΣ ΤΥΝΗΣΙΑΣ

Στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ οἴκου ἐνὸς μεγάλου κτηρίου, ποῦ ἀνασκάφηκε τὸ ἔτος 1961 στὴ Medeina (ἀρχ. Althiburus ἢ Althiburos) τῆς Τυνησίας¹, εἰκονίζεται ἓνα σφαιρικό ἀντικείμενο, στὸ κέντρο τοῦ ὁποίου ἀναγράφεται ἡ ἐπιγραφή ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ (εἰκ. 1)². Τὸ ψηφιδωτὸ τῆς αἴθουσας ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐξάγωνα, ποῦ πλαισιώνονται μὲ δαφνόφυλλα καὶ περικλείουν γεωμετρικὰ θέματα³. Τὸ παραπάνω ἀντικείμενο, ποῦ περιβάλλεται ἀπὸ τὸ κεντρικὸ ἐξάγωνο, εἶναι πλούσια διακοσμημένο μὲ ταινίες, πάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ποῦ ἀναφέραμε⁴.

Ὁ Μ. Ennaïfer, ποῦ δημοσίευσε τὸ 1976 τὸ κτήριο αὐτό⁵, ὀνομάζοντάς το ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή τοῦ ψηφιδωτοῦ ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ «l'édifice de l'Asklepieia», ἐρμηνεύει, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Festugière, τὴ μὲν ἐπιγραφή (ποῦ θεωρεῖ ὅτι χρησιμοποιοεῖται ἀντὶ τοῦ ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ) ὡς γιορτὴ γενικὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τὸ δὲ σφαιρικό ἀντικείμενο («une sorte de corbeille sphérique») ὡς «un motif purement esthétique»⁶. Στὴ συνέχεια ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ ἐντάξει τὴν παράσταση αὐτὴ μέσα στὸ γενικὸ κλίμα θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ, ποῦ χαρακτηρίζει τὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα⁷.

Σκοπὸς τοῦ σημειώματος αὐτοῦ εἶναι νὰ δείξει: α) ὅτι ἡ ἐπιγραφή ΑΣΚΛΗΠΕΙΑ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συνδεθεῖ μὲ τὶς θεραπευτικὲς ιδιότητες τοῦ Ἀσκληπιοῦ—ὥστε νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ὁ ἰδιοκτῆτης τῆς οἰκίας ἦταν γιὰ τὸν ποῦ τιμοῦσε τὸν προστάτη-θεὸ τοῦ ἐπαγγέλματός του⁸—οὔτε μὲ τὰ θρησκευτικὰ ρεύματα καὶ τὸ μυστικισμὸ τῆς ἐποχῆς, καὶ β) ὅτι ἡ παράσταση τοῦ κεντρικοῦ ἐξαγώνου μὲ τὴν ἐπιγραφή δὲν παίζει ρόλο ἀπλὰ αἰσθητικὸ καὶ διακοσμητικὸ, ἀλλὰ εἰκονίζει ἓνα συγκεκριμένο ἀντικείμενο.

1. M. Ennaïfer, *La cité d'Althiburos et l'édifice des Asclepieia*, Tunis 1976, σ. 7.

2. Τὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 1 ἔκανε ἡ ἀρχιτέκτων Α. Τσολάκη, ποῦ θερμὰ εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ. Οἱ ὑπόλοιπες φωτογραφίες ἀντιγράφηκαν: οἱ 2 καὶ 3 ἀπὸ *Hellenica* 7 (1949), πίν. X₁₀ καὶ XI₁₀, ἡ 4 ἀπὸ *Zeitschrift für Numismatik* 24 (1904) εἰκ. σελ. 34, οἱ 5 καὶ 7 ἀπὸ P. Wolters, *Zu griechischen Agonen*, εἰκ. 12 καὶ 11, ἡ 6 ἀπὸ *Zeitschrift für Numismatik*, ὁ.π., εἰκ. σελ. 357, ἡ 8 ἀπὸ Π. Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακᾶ, *Ἡ τεχνικὴ opus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση*, πίν. 25β καὶ ἡ 9 ἀπὸ *Bulletin de la Société Nationale des antiquaires de France*, 1973, πίν. XI εἰκ. 1.

3. M. Ennaïfer, ὁ.π., σσ. 130-31, πίν. CLH.

4. Στὴν πάνω καὶ κάτω ταινία διαπιστώνεται μίμηση ἰωνικοῦ κυματίου.

5. Ὁ.π.

6. Ὁ.π., σ. 131 καὶ σημ. 440.

7. Ὁ.π., σ. 152.

8. Ὁ.π., σ. 131, σημ. 440.

Ἀσκληπεία εἶναι οἱ ἀγῶνες ποὺ γίνονταν στὴ γιορτὴ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπως βεβαιώνεται ἀπὸ πλῆθος ἐπιγραφῶν. Οἱ ἐπιγραφές αὐτές παραδίδουν τοὺς τύπους Ἀσκληπεία, Ἀσκληπία καὶ Ἀσκλάπεια, ἐξίσου συχνὰ ὅσο καὶ τοὺς γνωστότερους τύπους Ἀσκληπίεια καὶ Ἀσκλαπίεια¹. Οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ χρησιμοποιοῦνται συχνότερα σὲ προρωμαϊκὲς ἐπιγραφές, ἐνῶ ὁ πρῶτος τύπος εἶναι πολὺ συνηθισμένος σὲ ρωμαϊκὲς ἐπιγραφές τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Εἶναι, λοιπόν, λογικὸ, τὸ θέμα τοῦ δαπέδου αὐτοῦ τοῦ χώρου τοῦ κτηρίου νὰ ἔχει σχέση με τοὺς ἀθλητικὸς ἀγῶνες ποὺ γίνονταν γιὰ νὰ τιμῆσουν τὸν Ἀσκληπιό².

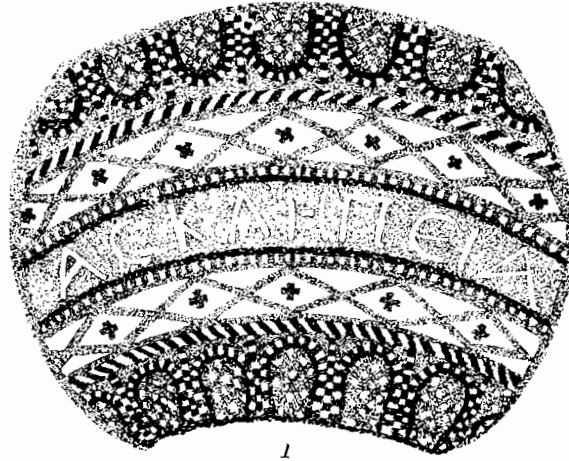
Ἡ παραπάνω ὑπόθεση βεβαιώνεται ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ σφαιρικοῦ ἀντικειμένου ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή. Τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ δὲν εἶναι διακοσμητικὸ· εἶναι στέφανος ἀγωνιστικὸς, ἕνα δηλαδὴ ἀπὸ τὰ ἔπαθλα ποὺ δίνονταν στοὺς νικητὲς ὄλων γενικῶν τῶν ἀγῶνων καὶ ποὺ εἰκονίζεται σὲ πλῆθος νομισμάτων καὶ ἄλλων μνημείων³ τῆς αὐτοκρατορικῆς ρωμαϊκῆς περιόδου⁴ (εἰκ. 2-7).

1. Βλ. πρόχειρα *CIG* I (1828), σ. 579 ἀρ. 1124, σ. 588 ἀρ. 1165, σ. 591 ἀρ. 1186, II (1843), σ. 739 ἀρ. 3208, σ. 805 ἀρ. 3428. *IG XIV*1 (1890), σ. 197 ἀρ. 737, σσ. 294-95 ἀρ. 1102. A. Wilhelm, *Inschriften aus Lesbos*, *AM* 16 (1891) 132 ἀρ. 5 καὶ P. N. Papageorgiou, *Unedierte Inschriften von Mytilene*, Leipzig 1900, σ. 15, πίν. VII, 44. Br. Schröder, H. Schrader, W. Kolbe, *Die Arbeiten zu Pergamon 1902-1903*, *Die Inschriften*, *AM* 29 (1904) 161-164 ἀρ. 4. G. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum* I (1915³), σ. 104 ἀρ. 82, II (1917³), σ. 6 ἀρ. 538, σ. 495 ἀρ. 802. III (1920³), σσ. 185-86 ἀρ. 1029, σ. 220 ἀρ. 1064 καὶ 1065, σ. 222 ἀρ. 1067, σ. 231 ἀρ. 1076 καὶ 1077. L. Moretti, *Iscrizioni agonistiche greche*, Roma 1953, σσ. 57-60 ἀρ. 23, σσ. 103-108 ἀρ. 40, σσ. 115-16 ἀρ. 44, σσ. 140-41 ἀρ. 53, σσ. 144-46 ἀρ. 56, σσ. 165-69 ἀρ. 63, σσ. 196-98 ἀρ. 70, σσ. 222-24 ἀρ. 76, σσ. 228-35 ἀρ. 79, σσ. 235-37 ἀρ. 80, σσ. 237-39 ἀρ. 81, σσ. 257-59 ἀρ. 87, ὅπου βρίσκαι κανεῖς συγκεντρωμένες χρονολογημένες ἐπιγραφές, στὶς ὁποῖες ἀναφέρονται οἱ ἀγῶνες τῶν Ἀσκληπιείων. L. Robert, *Inscription agonistique d'Ancyre concours d'Ancyre*, *Hellenica* 11/12 (1960) 350 κ.έ.

2. Παρόμοια ὑπόθεση ἐξέφρασε πολὺ πρόσφατα ὁ J. P. Darmon, *BullAIE.M.A* 7 (1978) 328 (βιβλιοκρισία στὸ βιβλίο τοῦ M. Ennaifer), χωρὶς ὅμως νὰ ἐρμηνεύει τὴν παράσταση τοῦ στεφάνου.

3. Συγκεντρωμένη βιβλιογραφία βλ. L. Robert, *Les boules dans les types monétaires agonistiques*, *Hellenica* 7 (1949) 93 σημ. 1.

4. Ὁ τύπος αὐτὸς ἀγωνιστικοῦ στεφάνου δὲν ἐμφανίζεται, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, βλ. καὶ H. Dressel, *Erwerbungen des königlichen Münzcabinetts in den Jahren 1898-1900 (antike Münzen)*, *Zeitschrift für Numismatik* 24 (1904) 36. F. Imhoof-Blumer, *Beiträge zur Erklärung griechischer Münztypen*, *Nomisma* 5 (1910) 39. Ἰδιαιτέρα συνηθισμένη εἶναι ἡ παράσταση αὐτῆ σὲ νομίσματα τῆς ὁψίτης αὐτοκρατορικῆς περιόδου, βλ. H. Dressel, ὁ.π., σσ. 35-6. P. Wolters, *Zu griechischen Agonen*, Würzburg 1901, σ. 14.

1

Εἰκ. 1. Medina Τυνησίας. Ἀγωνιστικὸς στέφανος στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ οἴκου ἔπαυλης.
2-4. Νομίσματα μετὰ παραστάσεις ἀγωνιστικῶν στεφάνων.

2

3

4

5

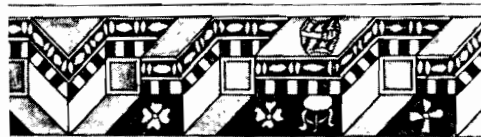

6

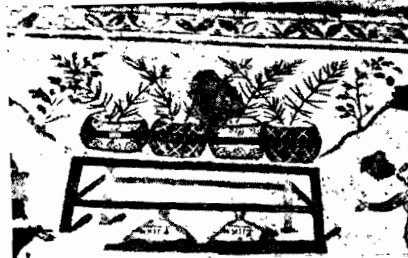

7

Εἰκ. 5. Μυτιλήνη. Στήλη με παράσταση ἀθλητῆ. 6. Βερολίνο, Königliche Museen. Ἀθῆνος με παράσταση ἀλτοστεφανοῦμενου ἀθλητῆ. 7. Δίπυλο. Κυλινδρικό μάρμαρο με παράσταση ἀγωνιστικῶν στεφάνων καὶ ἀσπίδας. 8. Θεσσαλονίκη, Ἁγ. Δημήτριος. Λεπτομέρεια τῆς ζωφόρου με opus sectile τῆς Νικηνοστοιχίας τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. 9. Piazza Armerina. Παράσταση ἀγωνιστικῆς τράπεζας.

8

9

Στὰ τέλη κιόλας τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ H. Dressel¹ καὶ λίγο ἀργότερα ὁ P. Wolters² ἔδωσαν στὴν παράσταση αὐτῆ τῆ σωστῆ ἐρμηνεία, φέρνοντας σειρὰ παραδειγμάτων, ἐνῶ στὰ 1908 ὁ Π. Παπαγεωργίου³ ἀναγνώρισε, μετὰ τὴ βοήθεια τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν, τὸν ἴδιο στέφανο σὲ ἕνα ἀφανὲς σημεῖο τῆς διακόσμησης μετὰ opus sectile τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (εἰκ. 8)⁴. Τὸ εἶδος, ὡστόσο, αὐτὸ τοῦ ἀγωνιστικοῦ στεφάνου, ποὺ πῖθκνότητα προστέθηκε στὰ γνωστὰ ἔπαθλα τῶν ἀγώνων στὰ ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια καὶ ποὺ ἐπιβιώνει ἐπὶ ἀρκετοὺς αἰῶνες—ὅπως δείχνει τὸ παραδειγμα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, χρονολογούμενο στὸ β' τέταρτο τοῦ 7ου μ.Χ. αἰώνα⁵—, δὲ φαίνεται νὰ εἶναι γενικὰ γνωστὸ στὴ βιβλιογραφία. Ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἐρευνητές, ὁ L. Robert ἔχει ἐπαναλάβει ἀρκετὲς φορὲς τὴ σωστὴ ἐρμηνεία τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ⁶, ἐπισημαίνοντας παράλληλα καὶ τὶς περιπτώσεις, ὅπου λανθασμένη ἐρμηνεία δίνεται ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητές ποὺ τὸ εἶδαν ὡς «ἀγωνιστικὸ ἀγγεῖο»⁷.

Ἄντι τούτου στὸ ψηφιδωτὸ τῆς Τυνησίας, ὅπως καὶ στὸ opus sectile τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο ἀγωνιστικὸ στέφανο ποὺ εἰκονίζεται σὲ νομίσματα καὶ σὲ ἄλλα ἔργα, ἀποδεικνύει ἡ σύγκριση τοῦ ψηφιδωτοῦ μετὰ τὶς παραστάσεις αὐτῆς (εἰκ. 1-7). Στενὲς ὁμοιότητες ὑπάρχουν ὅχι μόνον στὸ σχῆμα τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ καὶ στὶς ἐπιμέρους διακοσμητικὰς λεπτομέρειες τῶν ταινιῶν, καθὼς καὶ στὴν ἀναγραφή τοῦ ἀγῶνα πάνω ἢ δίπλα στὸ στέφανο. Ἐξάλλου, δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἕνας τέτοιος στέφανος εἰκονίζεται σὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο. Στὸ ψηφιδωτὸ π.χ. τῶν θερμῶν τοῦ Καρκαλάλα στὴ Ρώμη, μετὰ παραστάσεις ἀθλητῶν, ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Λατερανοῦ, ὑπάρχει ἀπεικόνιση αὐτοῦ τοῦ στεφάνου⁸, καθὼς καὶ στὸ

1. *CIL* XV₂₁ (1899), σ. 882 ἀρ. 7045. Πρβ. τοῦ ἴδιου, *Erwerbungen des königlichen Münzcabinet in den Jahren 1898-1900*, ὁ.π., σσ. 35-7.

2. Ὁ.π., σσ. 13-5.

3. Π. Ν. Παπαγεωργίου, *Μνημεῖα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ λατρείας τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἀγίου Δημητρίου*, *BZ* 17 (1908) 352-54.

4. Βλ. καὶ Π. Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακᾶ, *Ἡ τεχνικὴ opus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὸν 1ο μέχρι τὸν 7ο μ.Χ. αἰώνα μετὰ βᾶση τὰ μνημεῖα καὶ τὰ κείμενα*, Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 90, 96, 101, πίν. 25α-β.

5. Ὁ.π., σσ. 93-101.

6. *Les boules dans les types monétaires agonistiques*, ὁ.π., σ. 93 σημ. 1, ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. *Inscriptions grecques de Sidé en Pamphylie (époque impériale et bas-empire)*, *RevPhil* 32 (1958) 20 σημ. 3, 53. *Inscription agonistique d'Ancyre concours d'Ancyre*, *Hellenica* 11/12 (1960) 362 σημ. 2.

7. *Les boules dans les types monétaires agonistiques*, ὁ.π. Βλ. καὶ ἐδῶ παρακάτω, σ. 123 σημ. 1.

8. P. Wolters, *Zu griechischen Agonen*, Würzburg 1901, σ. 15, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία (σημ. 36).

ψηφιδωτὸ τῆς ἔπαυλης τῆς Piazza Armerina στὴ Σικελία, ὅπου συναντᾶται δύο φορὲς ἐπάνω σὲ ἀγωνιστικὲς τράπεζες (εἰκ. 9) ¹.

Στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς Τυνησίας ἡ παράσταση εἶναι περισσότερο συνοπτικὴ. Δὲν εἰκονίζεται σ' αὐτὴν οὔτε ὁ ἀθλητὴς οὔτε ἀγωνιστικὴ τράπεζα, παρὰ μόνον ὁ στέφανος. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἀκόμη καὶ ἡ ὕπαρξη, σὲ δευτερεύοντα σημεῖα τοῦ ἴδιου δαπέδου, κλάδων φοίνικα ², ἀπαραίτητου στοιχείου σὲ παραστάσεις ἀθλητικοῦ περιεχομένου. Ἡ λογικότερη, λοιπόν, ἐρμηνεῖα τῆς παράστασης ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι ὅτι ὁ Ρωμαῖος ἰδιοκτῆτης τῆς ἔπαυλης, νικητὴς στοὺς ἀγῶνες Ἀσκληπεία, ἔδωσε ἐντολὴ στὸν ψηφωτὴ, ποῦ ἀνέλαβε τὴν «ψήφωση» τῆς οἰκίας του, νὰ τοποθετήσῃ στὸ κέντρο τοῦ δαπέδου τοῦ οἴκου τὸ στέφανο τῆς νίκης του.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο, ὅτι καὶ σ' ἓναν ἀκόμη χῶρο τῆς ἴδιας οἰκίας εἰκονίζεται καὶ ἄλλος ἀγωνιστικὸς στέφανος, ἀνάμεσα σὲ γεωμετρικὰ κοσμήματα καὶ αὐτὸς ³, ὅπως καὶ ἐκεῖνος τοῦ οἴκου 23. Πρόκειται γιὰ διαφορετικὸ τύπο στεφάνου, ἐπίσης συνηθισμένο στὰ ρωμαϊκὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια ⁴.

Ἄς προστεθεῖ, τέλος, ὅτι ἐνῶ ὅλα τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς οἰκίας συνοδεύονται ἀπὸ λατινικὲς ἐπιγραφές, ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἀγωνιστικοῦ στεφάνου εἶναι ἑλληνικὴ. Πιθανὸν ὁ Ρωμαῖος νικητὴς τῶν Ἀσκληπειῶν (ὁ ἰδιοκτῆτης ἢ κάποιο μέλος ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του) ἔλαβε μέρος στοὺς ἀγῶνες αὐτοὺς σὲ κάποια ἑλληνικὴ πόλη, καί, μετὰ τὴ νίκη του, θέλησε νὰ ἀναγραφεῖ ἡ ἑλληνικὴ τους ὀνομασία πάνω στὸ στέφανο.

Θεσσαλονίκη

Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν

Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ

1. A. H. M. Jones, *The Origin and Early History of the Follis*, *JRS* 49 (1959) 34. G. V. Gentili, *The Imperial Villa of Piazza Armerina*, Roma 1970⁴, σ. 41, πίν. 26 (ὁ Gentili χαρακτηρίζει τοὺς στεφάνους ὡς «possibly vases»). F. Baratte, *La mosaïque de «Fortuna Redux»*, *Bulletin de la Société Nationale des antiquaires de France*, 1973, σ. 78, πίν. XI, εἰκ. 1, 2.

2. M. Ennaïfer, ὁ.π., σ. 131, πίν. CLII.

3. Ὁ.π., σ. 139, πίν. CLXXIVα.

4. Τέτοιο στέφανο π.χ. φοροῦν στὸ κεφάλι ἢ κρατοῦν στὸ χέρι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀθλητὲς τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῶν θερμῶν τοῦ Καρκαλάλα, ποῦ ἀναφέρθηκε καὶ λίγο παραπάνω, βλ. S. Reinach, *Répertoire de peintures grecques et romaines*, Paris 1922, σσ. 280-83. W. Dorigo, *Pittura tardoromana*, Milano 1966, εἰκ. 111. Πρβ. ἴδιο στέφανο σὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο θερμῶν τῆς Ὀστίας, G. Becatti, *Scavi di Ostia IV, Mosaici e pavimenti marmorei*, Roma 1961, σσ. 110-11, εἰκ. 45, πίν. CX₂₁₀, καθὼς καὶ στὸ ψηφιδωτὸ τῆς ἔπαυλης τῆς Piazza Armerina, W. Dorigo, ὁ.π., σ. 164, εἰκ. 131, πίν. XIV.

Η ΚΤΗΤΟΡΙΚΗ ΕΠΙΓΡΑΦΗ
 ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
 ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΜΑΔΕΡΟΣ ΤΗΣ ΒΟΝΙΤΣΑΣ

Πέντε περίπου χιλιόμετρα ανατολικότερα από την κωμόπολη Βόνιτσα, στην περιοχή 'Αμαδερός τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῶν 'Ακαρνανικῶν προβούνων, εἶναι χτισμένος ὁ μεταβυζαντινὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου¹, γνωστὸς στοὺς περιόικους μὲ τὴν ἐπωνυμία *Παναγούλα* (εἰκ. 1)².

Ὁ ναὸς ἔχει σὲ κάτοψη τὸ σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ καὶ στεγάζεται μὲ καμάρες, στὴ διασταύρωση τῶν ὁποίων ὑψώνεται βαρὺς κυλινδρικός τροῦλος. Στὸ ἐσωτερικὸ εἶναι κατάγραφος ἀπὸ τοιχογραφίες, καλῆς σχετικᾶ τέχνης, πού χρονολογοῦνται μὲ ἀκρίβεια (1726) ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς του. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ὁ πλούσιος διάκοσμος τοῦ μνημείου, πού

Εἰκ. 1. Ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν περιοχή 'Αμαδερός τῆς Βόνιτσας.

1. Γιὰ τὸ ἀξιόλογο μεταβυζαντινὸ μνημεῖο παρέχω λίγες πληροφορίες στὸ περιοδικὸ *Βυζαντινά*, τόμ. 10, 1978 (ὁ τόμος τυπώνεται).

2. Ὁ συντάκτης (Χρ. Κατσιογιάννης) τοῦ λ. *Βόνιτσα τῆς Αἰτωλοακαρνανικῆς καὶ Ἐϋβοτανικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας*, τόμ. 2, σ. 639 σημειώνει: «Ἐκκλησίαι: Παναγία (ἔτος ἀνεγέρσεως 1080-1090). Παναγούλα (1426). Ἅγιος Νικόλαος (1811). Ἅγιος Ἀθανάσιος (1100-1700). Ἅγιος Σπυρίδων (1787)». Ἄσφαλῶς ἡ χρονολογία 1426, πού ἀνεβάζει τὴ χρονολόγησή τοῦ μνημείου στὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ, εἶναι λαθασμένη.

διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση, δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ· στόχος τῆς δημοσίευσής αὐτῆς εἶναι ἡ παρουσίαση τῆς ἐπιγραφῆς¹ τοῦ συγκεντρῶνει, μὲ τίς πληροφορίες τῆς, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κάπως ἀπομονωμέ-νου ναοῦ.

Ἡ ἐπιγραφή βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴ μοναδικὴ θύρα εἰσόδου πρὸς τὸν κύριον ναό, στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτηρίου. Ἡ θύρα εἶναι μικρὴ καὶ χαμηλὴ· ἔχει ὕψος 1,45 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ πλά-τος τῆς εἶναι 0,70 μ. Ἡ ἐπιγραφή (εἰκ. 2) καταλαμβάνει χῶρο πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο καὶ περιορίζεται σ' ἓνα παραλληλόγραμμο—σχεδὸν τετράγωνο—πλαίσιο (0,78×0,93 μ.) ποῦ σχηματίζεται μὲ μιὰ ταινία μαύρου χρώματος (πλ. 0,05-0,06 μ.). Τὸ παραλληλόγραμμο πλαίσιο στὶς τρεῖς πλευρὲς τοῦ

Εἰκ. 2. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή

1. Ἡ ἐπιγραφή, ὅσο ξέρω, δὲ δημοσιεύτηκε ὡς τῶρα σὲ γνωστὸ (βλ. καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία τοῦ Ι. Γ. Γιαννοπούλου, Συμβολὴ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Ἔπετ. Ἑτ. Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν 1 (1968) 385-436· πρβ. στὸ ἴδιο περιοδικὸ 3 (1971/72) 509-538) ἢ ἐπαρχιώτικο περιοδικὸ (βλ. τὸ πρόσφατο λ. Βόνιτσα τῆς Αἰτωλοακαρνανικῆς καὶ Εὐρυτανικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας· ἡ παραπομπὴ ὅπως στὴ σ. 424 σημ. 2 ἐδῶ).

5 τον ἐνσεβῶ(ν καὶ ὀρθ)οδιώξον, χριστιανόν·
 ἀρχιἑρατεῖο(ντος) τοῦ πανηεροτάτου καὶ·
 λογιότατου μ(ητρο)πολείτου τῆς ἀγιοτάτης μι·
 τροπόλεος Ἐ(πάκτ)ου τη καὶ Ἀρτης· κυρίῳ κ(υρί)ῳ
 Ἰωανηκί(ῳ) ἐπὶ ἔτους· ,αφκς'φ.
 10 ἐν μηνὶ (Φ)ενρουαριον· κς· ἐνδικτηθνος· δ·
 χεριο Ἀλεξιου (τοῦ) Σαμαρα τοῦ ἐξ Αἰετοῦ· καὶ Στέ(ργιο)ς Ἀναγνωστον
 ἐξ Ἀγραφ(ων)

Π α ρ α τ η ρ ῆ σ ε ι ς

Δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἀποκατάσταση ποὺ γίνεται μετὰ τὴν στερεότυπη φρασεολογικὴ τυπολογία τῶν ἐπιγραφῶν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικὴ συμπλήρωση τῶν κενῶν, τουλάχιστο ὡς τὸν 8ο στίχο τῆς ἐπιγραφῆς (σχέδ. 1).

✠ ἈΝΗΓΕΡΘΣ ΚΑΙ ΟΡΘΩΣ · ἸΤΟΣ ΘΕΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝ·
 ΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΕΒΛΟΓΗΜΕΝΗΣ·
 ΔΕΣΠΗΝΗΣ ΗΜΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΑΓΓΕΛΩΝ·
 ΘΑΙΝΥΜΑΡΤΙΣ ΔΙΑ ΣΗΝΔΡΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ·
 ΤΟΝ ΕΝΣΕΒΩΝ ΚΑΙ ΟΡΘΩΣΟΝ ΧΡΗΣΙΑΝ ΟΝ
 ΑΡΧΗ ΕΡΑΤΩΝΤΟΣ ΤΥΠΑΝΗΕΡΟΤΑΤΗ ΚΑΙ
 ΛΟΓΙΟΤΑΤΗ ΜΗ ΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΗΣ ΑΓΙΟΤΑΤΗΣ ΜΗ
 ΤΡΟΠΟΛΕΟΣ ΕΠΑΚΤΗ ΚΑΙ ΑΡΤΗΣ· ΚΥΡΙΩ ΚΑΙ
 ΙΩΑΝΗΚΗΩ
 ΕΝ ΜΗΝΗ
 ΧΑΙΡΑΛΕΞΙΩ
 ΕΠΙ ΕΤΟΥΣ· 44 Κ 5·
 ΤΥΡΥΡΑΡΙΩ· ΚΣ· ΕΝ ΔΙΚΤΗΘΝ· Δ·
 ΤΥ ΣΑΜΑΡΑΤ ΕΞ ΑΙΕΤΟΥ· ΚΑΙ ΣΕ ΑΝΑΓΝΩΣΤΩ
 ΕΞ ΑΓΡΑΦΩΝ

Σχέδ. 1

Στὸν πρῶτο στίχο μετὰ τὸ ΚΑΙ διακρίνεται εὐκόλα τὸ ἀρχικὸ I τῆς τυπικῆς λέξεως ICTOPHΘEI πού τοποθετοῦμε στὸ κενὸ ἀπὸ τὸ ΚΑΙ ὡς τῆ λέξη ΟΥΤΟΣ. Στὸ δεῦτερο στίχο μετὰ τὰ γράμματα ΝΑΟ διακρίνεται ἀμυδρὰ τὸ κάτω τμήμα τοῦ γράμματος C, κάπως ἀπομακρυσμένο ἀπὸ τὸ προηγούμενο γράμμα τῆς λέξεως στὴν ὁποία ἀνήκει. Ἡ ἀραίωση αὐτὴ καὶ τὸ στένεμα τῆς ρωγμῆς ἐπιτρέπουν ἐδῶ νὰ συμπληρώσουμε τὸ κενὸ μὲ τὰ γράμματα ΤΗC Υ' πού δένουν τὴν ἀκολουθία τοῦ κειμένου. Εὐκόλα ἐπίσης μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ κενὸ πού ὑπάρχει στὸν ἐπόμενον στίχο μετὰ τὴ λέξη ΔΕCΠΗΝΗΣ ΗΜΩΝ ΘΕΟΤΟΚΟΥ, καθὼς καὶ στοὺς στίχους 4-7, ὅπου ἡ προσαρμογὴ τῶν γραμμάτων πού ἔχουν ἐκπέσει ἀνταποκρίνεται στὴ νοηματικὴ καὶ συντακτικὴ ἀλληλουχία τοῦ κειμένου, χωρὶς ἀπομακρύνσεις ἀπὸ τὴν πραγματικὴ κατάσταση τῶν διαστημάτων πού διατέθηκαν γιὰ τὰ ἀνάλογα σημεῖα.

Περὶσσότερη ἴσως δυσκολία παρουσιάζεται στὸν 8ο στίχο, ὅπου μετὰ τὴ λέξη ΜΙ/ΤΡΟΠΟΛΕΟC διακρίνεται καθαρὰ τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ γράμματος E μὲ μιὰ ψιλὴ καὶ μετὰ τὸ κενό, πού προῆλθε ἀπὸ τὴ ρωγμὴ, οἱ κεραεῖες ἐνὸς Υ' πού ἀνήκουν προφανῶς στὸ σύμπλεγμα Θ. Ἀκολουθεῖ ἡ συλλαβὴ ΤΗ καὶ τὸ κείμενο συνεχίζεται κανονικὰ ...ΚΑΙ ΑΡΤΗC. Σημαντικὴ εἶναι ἡ διάσωση τοῦ ὀνόματος τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννικίου καὶ στὴν περίπτωση τοῦ προβλήματος πὺ σημαντικὴ ἡ ἐνδειξη ΜΙ/ΤΡΟΠΟΛΕΟC..... ΚΑΙ ΑΡΤΗC, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ μητρόπολη πού φερόταν μὲ τὸν σύνθετο τίτλο καὶ εἶχε σχέση μὲ τὴν Ἄρτα εἶναι μόνον ἡ μητρόπολη Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης¹. Ὁ συνδυασμὸς τοῦ προσώπου τοῦ Ἰωαννικίου μὲ τὴν παραδομένη στὴ συνέχεια χρονολογία ἀνταποκρίνεται πράγματι στὸ διάστημα τοῦ χρόνου ἀρχιερατείας του στὴ μητρόπολη Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀρχικοῦ E ἀπὸ τὴ λέξη πού λείπει τώρα καὶ τοῦ συμπλέγματος Θ μὲ ὀδηγεῖ στὸ νὰ ἐκφράσω τὴν ἀποψὴ ὅτι κρύβεται ἴσως στὴ λέξη πού χάθηκε ἡ λαϊκότερη ὀνομασία τῆς πόλης Ναυπάκτου (Ἐπακτος, Ἐπαχτος), ὥστε νὰ γίνῃ δυνατὴ ἡ ἀποκατάσταση ἘΠΑΚΤΩ². Κι ἂν ὅμως ὑπερκεραστεῖ αὐτοῦ τοῦ εἶδους

1. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μητροπόλεως βλ. πρόχειρα, Τ. Φ. Χριστοπούλου, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἱθική Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 3, Ἀθήναι 1963, σσ. 275-276· πρβ. τοῦ ἴδιου, ὁ.π., τόμ. 9, Ἀθήναι 1966, σσ. 326.

2. Λαϊκότερες ὀνομασίαι τῆς πόλης Ναυπάκτου συναντοῦμε ἤδη στὰ Βραχέα Χρονικά, βλ. P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken* (Corpus fontium historiae byzantinae, XII/1), Wien 1975, σ. 369 ἀριθ. 16, 459 ἀριθ. 10, 522 ἀριθ. 8, 569 ἀριθ. 5, 584 ἀριθ. 30 (ὁ Ἐπακτος)· σ. 294 ἀριθ. 26, 503 ἀριθ. 8, 514 ἀριθ. 13, 518 ἀριθ. 12, 522 ἀριθ. 8, 582 ἀριθ. 18, 586 ἀριθ. 38 (ἡ Ἐπακτος)· σ. 315 ἀριθ. 13, 459 ἀριθ. 10 (ὁ Εὐπακτος)· σ. 443 ἀριθ. 31 (ἡ Ἀπακτος/εἰς τὴ νάπακτο)· σ. 454 ἀριθ. 32 (ὁ Νάπακτος)· σ. 459 ἀριθ. 10 (ὁ Νέπακτος)· σ. 539 ἀριθ. 68 (τὸ Νάυπακτο)· σ. 556 ἀριθ. 14 (τὸ Νεό-

ἡ δυσκολία, παραμένει ἡ ἀντιμετώπιση ἑνὸς ἄλλου προβλήματος ποῦ ἀνακύπτει μὲ τὴν παρουσία τῆς συλλαβῆς TH καὶ ποῦ προβάλλει αἰνιγματικά ἀνάμεσα στὶς λέξεις E(ΠΑΚΤ)Υ TH ΚΑΙ ΑΡΤΗΣ. "Ἄλλη ἐξήγηση, κατὰ τὴ γνώμη μου, δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἀπὸ τὸ νὰ θεωρήσουμε τὴ γραφὴ TH ὡς σφάλμα τοῦ ζωγράφου ἀντὶ γιὰ τὴν ὀρθὴ γραφὴ TE. Γιὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ συνηγορεῖ βέβαια ἡ ἐκδηλῆ ἀδυναμία τοῦ ζωγράφου σὲ γραμματικὴ καὶ συντακτικὴ κατάρτιση, ποῦ διαπιστώνεται εὐκόλα μὲ μιὰ γρήγορη ματιὰ στὴν ἀπόδοση τοῦ κειμένου. Σημειῶνω πρόχειρα τὸ σολοικισμό (χρῆση δοτικῆς ἀντὶ γενικῆς) στὸν 8ο στίχο καὶ παραπέμπω στὴν εὐδιάκριτη φωτογραφία καὶ στὸ σχέδιο (εἰκ. 2, σχέδ. 1) γιὰ τὸ πλῆθος τῶν ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων. Λίγο πιὸ κάτω, στὸ 10ο στίχο, ἡ γραφὴ ENΔΙΚTHON^{ος} ἀντὶ INΔΙΚΤΙΩΝOC ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀδιανοητικὴ ἀδυναμία τοῦ ζωγράφου γιὰ τὴν αὐστηρὴ προσήλωσις στοὺς τύπους.

Γιὰ τὴν ἀποκατάστασις τοῦ ὀρθοῦ TE βοηθᾷ, νομίζω, κάποια ἀντίστοιχη διατύπωση ποῦ βρίσκουμε στὸ β' στίχο ἑνὸς ἐπιτύμβιου ἐπιγράμματος τοῦ Νεοφύτου Μαυρομμάτη¹, προκατόχου στὴν ἔδρα τῆς μητροπόλεως Ναυπάκτου καὶ "Αρτης:

*Ἦδε τὸ δέμας κείται τοῦ Νεοφύτου
Ναυπάκτου τε καὶ "Αρτης τοῦ ἀρχιθύτου
Μαυρομμάτης τὸ γένος ἐκ τῶν προγόνων
ὄν ἡ Τριὰς ἐγγράφοι ἐν βίβλω ζώντων².*

'Ἀλλὰ πῶς μπορεῖ νὰ αἰτιολογηθεῖ ἡ παρουσία μιᾶς λαϊκῆς λέξης ("Ἐπακτος) ποῦ θὰ ἀντικαθιστοῦσε τὴ λογιότερη καὶ πιὸ τυπικὴ διατύπωση μὲ τὴν ὁποία ἦταν ἐπίσημα γνωστὴ ἡ μητροπόλις;

'Ἡ ἐρμηνεία θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν ψυχολογικὴ κατάστασις

πακτων)· σ. 567 ἀριθ. 11 (τὸ Νέπακτο). Τὸ ἐθνικὸ ἢ πατριδωνυμικὸ οὐσιαστικὸ «ἐπακτίτης» μᾶς εἶναι ἐπίσης ἀπὸ παλιότερα γνωστὸ στὸ πρόσωπο τοῦ 'Αντωνίου Ραφαήλ 'Επακτίτη, ἑνὸς "Ἑλλῆνα λόγιου ποῦ ζεῖ στὴ Σερβία στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰῶνα (βλ. σχετικὰ, Σωτηρίου Κ. Κίσα, 'Αντώνιος Ραφαήλ 'Επακτίτης, ἕνας σημαντικὸς Ἕλληνας συγγραφέας στὴ σερβικὴ λογοτεχνία τοῦ 15 αἰ., 'Επετ. 'Ετ. Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν 4, 1973, 473-479).

1. Γιὰ τὸν Νεόφυτο βλ. 'Ελένης Κακουλίδη-Πάνου, Αὐτόγραφα σημειώματα τοῦ Νεοφύτου Ναυπάκτου καὶ "Αρτης. Συμβολὴ στὴ χρονολογία του, 'Ελληνικά 20 (1967) 442-445· πρβ. τῆς ἴδιας, Νεόφυτος Ναυπάκτου καὶ "Αρτης, χρονολογικά, 'Ελληνικά 27 (1974) 390-392, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη, 'Αρχιμ. Ναυκρατίου Τσουλκανάκη, 'Ο μητροπολίτης "Αρτης Νεόφυτος Μαυρομμάτης καὶ αἱ σχέσεις του πρὸς τὸ κατὰ τὴν Πάτμον φροντιστήριον Μακαρίου τοῦ Καλογερά, Κληρονομία 9 (1977) 88-132.

2. Βλ. G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Aithos* (Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome, Fasc. Quatre-Vingt-Onze, première partie), Paris 1904, σ. 136, ἀριθ. 410. Πρβ. Γερασίμου Σμυρνάκη, *Τὸ "Ἄγιον Ὄρος*, 'Αθήναι 1903, σ. 397. Ν. Τσουλκανάκη, 'Ο μητροπολίτης "Αρτης Νεόφυτος Μαυρομμάτης, σ. 96.

τοῦ ἀνθρώπου ποῦ γράφει σὲ μιὰ χρονικὴ στιγμή ποῦ τὸ λαϊκὸ αἰσθητήριό του λειτουργεῖ μέσα στὰ δικά του ἀτομικὰ πλαίσια ἢ μὲ τὰ μέτρα τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς του. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο αὐτενεργεῖ καὶ ὁ ζωγράφος στὴν ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Δημητρίου στὸ Ζάλογγο Πρεβέζης, ὅταν χρησιμοποιεῖ τὴ λαϊκότερο ἐκφραση «τῆς ἁγιοτάτης Μιτροπόλεως Ναπάκτου καὶ Ἄρτης»¹, μὲ μιὰ λέξη ποῦ ἀπηχεῖ τὸ ἄμεσο γλωσσικὸ ὄργανο τῆς ἐποχῆς του καὶ ἐκδηλώνεται, ἔστω μὲ αὐτὴ τὴν παρέκκλιση, ἀπὸ τὴν παραδομένη τυπολογία τῶν κτητορικῶν ἐπιγραφῶν.

Στὸν 11ο στίχο γράφτηκαν τὰ ὀνόματα καὶ οἱ τόποι καταγωγῆς τῶν δύο ζωγράφων ποῦ ἐπιμελήθηκαν τὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ. Τοῦ ἑνὸς σώθηκε ἀκέραιο τὸ ὄνομα καὶ μὲ φθορὸς τὸ ἐπώνυμό του· τοῦ ἄλλου σώθηκε τὸ ἐπώνυμο καὶ χάθηκε τ' ὄνομά του. Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ γράμμα ποῦ ἔχει ἐκπέσει καὶ ἀνήκει στὴ λέξη ΦΕΥΡΟΥΑΡΙΘ τοῦ 10ου στίχου, στὸν 11ο στίχο, μόλις διακρίνεται ἡ καμπυλόγραμμη πάνω κεραία τοῦ γράμματος C ποῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπληρώσουμε τὸ ὀνοματεπώνυμο τοῦ πρώτου ζωγράφου: ΧΕΙΡ ΑΛΕΞΙΘ ΤΘ САМАРА. Ἀκολουθεῖ, μετὰ τὴ δήλωση τοῦ τόπου καταγωγῆς τοῦ Ἀλεξίου², ἡ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ δευτέρου ζωγράφου ἀπὸ τὴν ὁποία ἀτυχῶς σώζεται καὶ διακρίνεται καθαρὰ μόνο τὸ ἀρχικὸ CT. Ἐνα μέρος ἀπὸ τὸ ἐπόμενο γράμμα, μὲ τὴν ἐνδεικτικὴ καμπυλότητα τῆς μορφῆς του, φαίνεται ὅτι ἀνήκει στὸ σημεῖο E. Ἀλλὰ καὶ μὲ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἡ ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος εἶναι, νομίζω, παρακινδυνευμένη, ὅταν ἐπιπλέον λάβουμε ὑπόψη μας τὴν καταστροφή καὶ τὴ μετατόπιση τοῦ κωνιάματος σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖο. Τὸ τμήμα ἀπὸ τὸ γράμμα ποῦ διατηρήθηκε πρὶν ἀπὸ τὴ λέξη ΑΝΑΓΝΩCTΘ ἀνήκει βέβαια στὸ τελικὸ C, ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν εἴμαστε σίγουροι ἂν κάτω ἀπὸ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα κρύβεται τὸ ὄνομα CTEΦΑΝOC π.χ., CTEP(Γ)ΙOC ἢ CTEPIANOC³, ποῦ ἔχουν περίπου καὶ τὸν ἴδιο ἀριθμὸ γραμμῶν. Ἄν ὅμως τὸ ὄνομα τοῦ δευτέρου ζωγράφου εἶναι ἀπὸ τὰ πράγματα γιὰ τὴν ὥρα ἀδύνατο νὰ ταυτιστεῖ, διακρίνεται εὐκόλα ὁ τόπος τῆς

1. Βλ. *ΕΕΒΣ* 2 (1925) 327, ἀριθ. 31. Ὁ τύπος *Νάπακτος* ἀκούγεται καὶ σήμερα, παράλληλα μὲ τὸν ἀντίστοιχο τύπο *Νέπακτος*, μετὰξὺ τῶν κατοίκων μιᾶς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς *Ναυπάκτου*.

2. Γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴ βυζαντινὴ παράδοση τοῦ τόπου καταγωγῆς τοῦ ζωγράφου Ἀλεξίου βλ. πρόχειρα, Τ. Φ. Χριστοπούλου, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 1, σ. 242-246, λ. Ἀετὸς (ἱστορία). Πρβ. τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σ. 247-251, λ. Ἀετοῦ Ἐπισκοπῆ, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Μὲ τὴ συστηματικὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ σχέση τοῦ ζωγράφου μὲ τοὺς ὁμοτέχνους του Στέριο ἢ τὸν Ἀγραφιῶτη Στεριανό, ποῦ ἀναπτύσσουν τίς καλλιτεχνικὰς τους δραστηριότητες τὴν ἴδια πάνω κάτω ἐποχὴ (βλ. Μ. Χατζηδάκη, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. 11, Ἀθήναι 1975, σ. 256).

καταγωγῆς του «ἐξ Ἀγράφων» καὶ ἡ ἐπωνυμία ΑΝΑΓΝΩΣΤΩ¹.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχονται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή γιὰ τοὺς ζωγράφους τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως δὲν εἶναι σημαντικὰ μόνο γιατί προσθέτουν δύο ἀκόμη ὀνόματα στὴ χορεία τῶν πολυπληθῶν μαστόρων τῆς ζωγραφικῆς τέχνης τοῦ 18ου αἰώνα· ἐπισημαίνουν καὶ τὴν παρουσία τῶν ζωγράφων στὸ α' μισὸ τοῦ αἰώνα καὶ σὲ μιὰ περιοχὴ ποὺ ἡ ἐμφάνισή τους δὲν εἶναι καὶ τόσο συχνή². Μιὰ προσεκτικὴ σύγκριση τοῦ ὕφους τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου καὶ τῆς μορφολογίας τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως μὲ τὸ ἀντίστοιχο ὕλικὸ ἀπὸ τὴ μονὴ ἀγίου Γεωργίου Πόρτας στὸ χωριὸ Μπαμπίνη τῆς Ἀκαρνανίας, ὅπου, σύμφωνα μὲ ἐπιγραφή³, στίς 27 Μαΐου 1726 ζωγραφίζεται τὸ καθολικὸ τῆς, εἶναι δυνατὸ νὰ ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ ναοῦ τοῦ ἀγίου Γεωργίου μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Ἀλέξιο καὶ στὸ συνεργεῖο του. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος κατὰ γὰρ ἀπὸ αὐτὴ τὴν περιοχὴ⁴. Ὁ συνεργάτης τοῦ ζωγράφου Ἀναγνώστης ὁ ἐξ Ἀγράφων πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ

1. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ Ἀναγνώστης τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ τῆς Βόνιτσας νὰ συνδέεται μὲ τοὺς κύκλους τῆς ζωγραφικῆς τέχνης στὸν Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων, ὅπου παρατηρεῖται ἀνθήση τῆς μεταβυζαντινῆς ἀγιογραφίας καὶ ἀπ' ὅπου κατὰ γὰρ ὁ γνωστὸς Διονύσιος (βλ. Π. Ι. Βασιλείου, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Ἐθρῶντικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 1, σσ. 164-165, 256· πρβ. Manolis Chatzidakis, *Contribution à l'étude de la peinture post-byzantine* (ἀνατ. ἀπὸ τὸ L'Hellénisme Contemporain 1953 στὸ *Etudes sur la peinture postbyzantine*, Λονδίνο 1976), σσ. 9, 24-25. Α. Ξυγγοπούλου, *Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν*, Ἀθήνα 1957, σσ. 292-296. Βλ. ἀκόμη, Μανόλη Χατζηδάκη, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. 11, σσ. 246, 255-256).

² Ἦνας ὀνομαστὸς ἀγιογράφος μὲ τὴν ἴδια ἐπωνυμία, ὁ Γεώργιος Ἀναγνώστης, προέρχεται ἀπὸ τὸ περιβάλλον τοῦ Φουρνᾶ καὶ ἀκμάζει στὸ β' μισὸ τοῦ 18ου αἰ. (βλ. Π. Ι. Βασιλείου, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Ἐθρῶντικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 2, σσ. 413-414, ὅπου καὶ βιβλιογραφία). Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὸ ζωγράφο τῆς Βόνιτσας, μποροῦμε ὁμῶς νὰ τοὺς ξεχωρίσουμε ἀπὸ τὸ ζωγράφο Ἀναγνώστη «ἐκ κόμης σακαρέτζι» τοῦ Βάλτου (δ.π., σ. 412).

2. Βλ. Μανόλη Χατζηδάκη, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. 11, σ. 246.

3. Βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλου, *Μεσαιωνικὰ Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας*, Α1 22 (1967) Β1 Χρονικά, σ. 132 καὶ πίν. 242γ.

4. Συστηματικὴ μελέτη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης Ἀετοῦ (βλ. Κ. Σ. Κώνστα, *Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Ἐθρῶντικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 1, σ. 40), καθὼς καὶ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου κοντὰ στὴ Ζαβέρδα τῆς ἐπαρχίας Βονίτσας καὶ Ἐηρομέρου (δ.π., σσ. 101-102), θὰ ἔδειχνε βέβαια τὴ σχέση τῶν τεχνιτῶν ποὺ δούλεψαν γιὰ τὴ διακόσμησή τους μὲ κάποιο τοπικὸ ἐργαστήρι ζωγραφικῆς στὸν Ἀετὸ ἀπὸ τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε τώρα καὶ ἕνα ἐπώνυμο καλλιτέχνη. Πρέπει ὥστόσο νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐξέταση καὶ τῶν ἄλλων τοιχογραφημένων μνημείων στὴν περιοχὴ Ἀετοῦ (βλ. πρόχειρα ΑΔ 22, 1967, Β1 Χρονικά, σσ. 332-333) ἢ καὶ εὐρύτερα στὴ ΒΔ Στερεὰ θὰ καθόριζε ἀκριβέστερα τὴν ἐμφάνιση ἢ μὴ τῶν ἰδιαίτερων στοιχείων τῆς παράδοσης ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ θρησκευτικὴ ἐπαρχιωτικὴ ζωγραφικὴ τέχνη τοῦ συγκεκριμένου κέντρου τῆς ΒΔ Στερεᾶς. Τὸ ζήτημα ὁμῶς αὐτὸ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ θέματός μας.

στό σύνολο τῶν τεχνιτῶν πού ἀσκοῦν τήν τέχνη τους μακριά ἀπό τόν τόπο καταγωγῆς τους, δουλεύοντας στήν Ἠπειρο, στή Θεσσαλία ἢ στή Στερεά ¹.

Τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς, ἐκτός ἀπό τίς πληροφορίες ὅτι ὁ ναός ἦταν ἐξαρχῆς ἀφιερωμένος στήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου καί χτίστηκε μέ ἔξοδα τῶν χριστιανῶν, ἀναφέρει, ὅπως εἶδαμε, τὸ ὄνομα τοῦ μητροπολίτη Ναυπάκτου καί Ἄρτης Ἰωαννικίου ².

Ὁ πρῶν ἐπίσκοπος Βελλᾶς Ἰωαννίκιος ³ εἶναι περισσότερο γνωστός ἀπό τήν ὑπόθεση γιά τή διαδοχή στή μητροπολιτική ἔδρα μετά τήν ἀπόφαση τοῦ μητροπολίτη Νεοφύτου Μαυρομμάτη νά παραιτηθεῖ καί νά μονάσει στό Ἅγιο Ὅρος. Μὲ τήν ὀριστική ἀναχώρηση τοῦ Νεοφύτου (Μάρτιος 1723) ὁ Ἰωαννίκιος εἶναι καί τυπικά μητροπολίτης Ναυπάκτου καί Ἄρτης, ἕνα γεγονός πού ἀπό τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1722 εἶχε θεθεῖ σὲ λειτουργία μέ τή μυστική συμφωνία τῶν δύο ἐνδιαφερομένων ⁴.

Τὸ διάστημα τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Ἰωαννικίου στή μητρόπολη τῆς Ναυπάκτου δὲν ἦταν μακρό. Ἐπειτα ἀπὸ σύντομη καί ὀδυνηρὴ ἀρρώστια πεθαίνει στίς 9 Μαΐου τοῦ 1727 ⁵.

1. Μανόλη Χατζηδάκη, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. 11, σσ. 255-256.

2. Γιά τήν προσωπικότητα καί τή δράση τοῦ Ἰωαννικίου βλ. βασικά: Σωφρονίου Εὐστρατιάδου πρῶν Λεοντοπόλεως, *Ἀρχιερατικά Γράμματα*, *Θεολογία* 14 (1936) 101-113 καί 193-198. Μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανοῦ, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐν Ἠπειρῷ καί Ἀλβανίᾳ ἐπαρχιῶν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως*, *Ἠπειρωτικά Χρονικά* 12 (1937) 14 καί 29 σημ. 14. Ἀρχιμ. Σωφρονίου Παπακυριακοῦ, *Κατάλογος μητροπολιτῶν Ναυπάκτου καί Ἄρτης* (1204-1828), Μέρος Γ', *Ἐκκλησία* (ἀριθ. 13, 1η Ἰουλίου 1950), σ. 241. Φωτίου Γ. Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἄρτῃ Ἐκκλησία ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, Ἀθήναι 1972, σ. 30.

3. Μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα μᾶς παραδίδονται δύο ἐπίσκοποι Βελλᾶς (τέλη 17ου-ἀρχὲς 18ου αἰ.). Ἐνας Ἰωαννίκιος μνημονεύεται σὲ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς μονῆς Σπηλαιωτίσσης (βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλου, *Δυτικὸν Ζαγόρι*, ΑΔ 21, 1966, Β³ Χρονικά, σ. 312). Εἶναι προφανῶς τὸ ἴδιο πρόσωπο πού ἀναφέρεται σὲ ἔγγραφο χρονολογούμενο στίς 28 Φεβρουαρίου 1688 (βλ. Π. Η. Πουλίτσα, *Σύνοψις τοῦ κώδικος τῆς ἐπισκοπῆς Δρυνουπόλεως καί Ἀργυροκάστρου*, *Ἠπειρωτικά Χρονικά* 5 (1930) 93-94) καί τοῦ ὁποίου γνωρίζουμε ἀντίγραφα γραμμάτων μέ χρονολογία 25 Φεβρουαρίου 1699 καί 26 Μαΐου 1700 σὲ κώδικα τῆς Μητροπόλεως Σμύρνης (βλ. Σπ. Λάμπρου, *Ἡ ἐπισκοπὴ Βελλᾶς*, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 14, 1917, 408). Ὁ μητροπολίτης Σάρδεων Γερμανός (*Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι*, σ. 29 σημ. 14) ταυτίζει ἐσφαλμένα τὰ δύο πρόσωπα. Ὁ Ἰωαννίκιος, πού ἔγινε ἀργότερα μητροπολίτης Ναυπάκτου καί Ἄρτης, διαδέχθηκε στὰ 1711 τὸν Φιλάρετο (1700-1711) καί παρέμεινε στὴ θέση τοῦ ἐπισκόπου Βελλᾶς ὡς τὸ 1722 (βλ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, *Ἀρχιερατικά Γράμματα*, σ. 102). Γιά τήν ἐπισκοπὴ Βελλᾶς βλ. πρόχειρα, Τ. Γριτσοπούλου, *Θρησκευτικὴ καί Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 3, Ἀθήναι 1963, σσ. 778-779, ὅπου καί ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου πρῶν Λεοντοπόλεως, *Νεόφυτος ὁ Μαυρομμάτης, μητροπολίτης Ναυπάκτου καί Ἄρτης*, *Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς* 1 (1933) 192-199.

5. Τοῦ ἴδιου, *Ἀρχιερατικά Γράμματα*, σ. 103 (ὅπου ἀναγράφεται ἀπὸ παραδρομῆ:

Ὁ Σωφρόνιος Παπακυριακοῦ εἶχε σημειώσει τὴν παρουσία τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰωαννικίου ὡς μητροπολίτη Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου Πόρτας τοῦ χωριοῦ Μπαμπίνη¹. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως στὴν περιοχὴ Ἐμαδερός τῆς Βόνιτσας μπερρεῖ νὰ προστεθεῖ σὰν μιὰ ἀκόμη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία στὴ λιγόχρονη ἱστορικὴ παρουσία τοῦ Ἰωαννικίου στὴν ἔδρα τῆς μητρόπολης Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης· μιᾶς προσωπικότητος πού εἶναι ἀνάγκη νὰ φωτιστεῖ περισσότερο ἀνάμεσα στὶς μορφές τῶν ἱερωμένων λογίων τοῦ 18ου αἰώνα.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

ΒΑΣΙΑΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΝ ΣΟΛΩΜΟ

Ἡ ἐξαιρετικὰ κοπιαστικὴ καὶ ἐντυπωσιακὴ γιὰ τὰ ἀποτελέσματά της διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς κ. Ἐλένης Παχίνη-Τσαντσάνογλου μᾶς ἔφερε ἀκόμα πιὸ κοντὰ πρὸς τὴν σύλληψη καὶ τὴν ἐπίπονη ἐκτέλεση τῆς σολωμικῆς δημιουργίας². Σχέδια συνθέσεων, ὑπολογισμοὶ στίχων, καινούργια σχέδια, ἀπόπειρες στίχων πρῶτες, δεύτερες, τρίτες, τέταρτες καὶ ἄλλα ὅμοια σκιρτήματα καὶ ἀγωνίες κάμνουν πιὸ χειροπιαστὴ τὴν δύσκολη σολωμικὴ ἐγκυμοσύνη. Ἡ νεφελωματικὴ σύλληψη πού γίνεται ἔμβρυο δυσκολεύεται πολὺ νὰ προχωρήσει καὶ νὰ γίνῃ ἓνα ὠραῖο μωρὸ στὸ φῶς τοῦ ἡλίου. Οἱ πιὸ ὑπέροχες προθέσεις ὑπάρχουν, κάτι ὅμως δὲν πᾶει καλὰ στὸ τέλος.

Καὶ τὸ γράψιμο ἀκόμα, ἡ γραφὴ δηλαδή, γρήγορη, δύσκολη, παλαιογραφικὴ, δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ ποιητὴς σπεύδει νὰ κάμῃ συγκεκριμένες ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ γρήγορα, μὲ τὸ μελάνι καὶ στὸ χαρτί, τίς ἰδέες πού περνοῦν βιαστικὰ ἢ κατέχουν τὸ μυαλὸ καὶ τὴν ψυχὴ του. Γι' αὐτὸ ἴσως σημειώνονται ἀρκετὰ λάθη καὶ στὰ ἰταλικά του σχεδιάσματα, ὄχι ὀρθογραφικά, ἀλλὰ ἀπλῶς «γραφικά», πού θὰ μπορούσαμε νὰ τὰ ὀνομάσουμε «χειρογραφικά», ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα καὶ τὴν παραλληλία τους μὲ τὰ «τυπογραφικά».

Μόνον τώρα, πού χρειάστηκε νὰ κάμω σὲ ὅλα τὰ σημεῖα πού θὰ συζητήσω

«9 Ἀπριλίου (Κυριακὴν τοῦ Θωμᾶ) τοῦ 1727». Πρβ. Φ. Γ. Οἰκονόμου, *Ἡ ἐν Ἄρτη Ἐκκλησία*, σ. 30.

1. Ἀρχιμ. Σωφρονίου Παπακυριακοῦ, *Κατάλογος μητροπολιτῶν Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης*, σ. 241.

2. *Μιὰ λαμπάνουσα ποιητικὴ σύνθεση τοῦ Διονύσιου Σολωμοῦ—Τὸ αὐτόγραφο τετράδιο Ζακύνθου ἀρ. 11*. Διδ. διατρ. Θεσσαλονίκη 1978, σσ. 376.

προσεκτικὴν ἀντιβολὴν μὲ τὰ χειρόγραφα τοῦ Σολωμοῦ, μπόρεσα νὰ ἀποκτήσω καθαρὴν ἰδέα γιὰ τὴν τεράστια προσφορά τοῦ Λ. Πολίτη καὶ γιὰ τὸν ἡράκλειον ἄθλο του, νὰ ἐκδώσῃ φωτοτυπικὰ καὶ νὰ μεταγράψῃ κιόλας ὅλα τὰ αὐτόγραφα τοῦ ποιητῆ¹.

Ὅσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, ἡ δουλειὰ αὐτὴ εἶναι πιὸ δύσκολη καὶ ἀπὸ τὸ διάβασμα καὶ τῶν πιὸ δύσκολων παπύρων. Καὶ νὰ σκέφτεται κανεὶς ὅτι ἀκόμα κι ὁ Λ. Πολίτης—πού εἶναι σήμερα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Σωκράτη Κουγέα ὁ πιὸ ἔμπειρος παλαιογράφος στὴν Ἑλλάδα—ἔχει ἀφήσει ἀδιάβαστες λέξεις ἐδῶ κι ἐκεῖ, ἔστω κι ἂν εἶχε ἀποκτήσει τόσο μεγάλην οἰκειώση καὶ μὲ τὴν ροὴ (ductus) τοῦ γραψίματος καὶ μὲ τὴν σκέψη τοῦ Σολωμοῦ.

Οἱ παρατηρήσεις πού ἀκολουθοῦν ξεκινοῦν ἢ ἀπὸ διαφορετικὸ διάβασμα ἢ ἀπὸ διαφορετικὴ κατανόηση· μερικὲς στηρίζονται στὸ γεγονός ὅτι κάθε αὐτόγραφο κείμενο ὅλο καὶ περιλαμβάνει κάποια λάθη τοῦ συγγραφέα: μερικὲς πάλι, στὴν καλύτερη—ἢ τουλάχιστο διαφορετικότερη—κατανόηση τῆς ἰταλικῆς διατυπώσεως. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ τίς θεωρήσουμε γενικὰ φιλολογικῆς.

1. Λάθη γραφῆς

α) Τὸ πολὺ γνωστὸ ἰταλικὸ κείμενο πού συνοδεύει εἰσαγωγικὰ τοὺς *Ἐλεύθερους Πολιορκημένους* (AE 424, 10-11) γράφει καθαρὰ: «tutto il poema esprima il concetto a mondo (ὑπογραμμίζω) per sè matematicamente graduato, ricco e profondo...». Ὁ Πολυλάς μεταφράζει: «Ὅλο τὸ ποίημα ἄς ἐκφράξῃ τὸ νόημα ὡς ἂν ἕνας αὐτοῦπαρκτος κόσμος, μαθηματικὰ βαθμολογημένος...» (δικές μου οἱ ὑπογραμμίσεις).

Τὸ πρόβλημα εἶναι: α) ἂν αὐτὸ ἤθελε νὰ πῆ σ' αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα ὁ Σ. β) ἂν ἡ ἰταλικὴ γλώσσα ἐπιτρέπει αὐτὴν τὴν διατύπωση· καὶ γ) ἂν, ἐπομένως, ἡ ἀπόδοση τοῦ Πολυλά εἶναι σωστή.

Ἡ πεποίθησή μου εἶναι ὅτι ἡ ἀπάντηση στὰ δύο πρῶτα εἶναι ἀρνητικὴ καὶ ὅτι γιὰ τὸ τρίτο οἱ νοηματικὲς ἀποκλίσεις πού δημιουργοῦνται εἶναι μέσα στὰ πλαίσια πού δὲν δημιουργοῦν παρεξηγήσεις. Συγκεκριμένα: α) ἂν ὁ Σ. ἤθελε νὰ μιλήσῃ γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ κόσμου (mondo), ἢ θὰ ἔλεγε ἀόριστα: «tutto il poema esprima il concetto di un mondo κτλ.», δηλ. τὸ ποίημα νὰ ἐκφράξῃ τὸ νόημα ἑνὸς κόσμου, δηλ. κάποιου κόσμου κτλ.· (ὁ Πολυλάς ἔμως μεταφράζει «ἕνας...κόσμος», τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει στὸ ἰταλικὸ κείμενο)· β) ἢ ὀριστικά, νὰ πῆ: il concetto del mondo... Στὰ ἰταλικά δηλ. δὲν εἶναι τόσο εὐκόλα νὰ γράψῃ

1. *Διωνυσίου Σολωμοῦ, Αὐτόγραφα Ἔργα*, Ἐπιμέλεια Λίνου Πολίτη. Α' Φωτοτυπίες, Β' Τυπογραφικὴ Μεταγραφή. Θεσσαλονίκη 1964. Ἔκδοση Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Ἐδῶ θὰ δηλώνονται: AE).

ἢ νὰ πῆ κανεῖς *a mondo* (χωρὶς τὸ ἄοριστο ἄρθρο un [o]), ἀλλὰ μόνο μὲ τὸ ὀριστικὸ ἢ τὸ ἄοριστο ἄρθρο, γιὰτὶ ὁ δικός μας, ὁ γνωστός, κόσμος εἶναι αὐτός πού ζέρομε.

Ἐπειδὴ ὅμως μπορεῖ νὰ πῆ κανεῖς ὅτι ὁ ποιητής, ἀκριβῶς ἐδῶ, δὲν θέλει νὰ μιλήσῃ γιὰ τὸν κόσμο μας ἀλλὰ γιὰ κάποιον κόσμο ὅπως τὸν σχεδιάζει ὁ ἴδιος, ἄρα ἄοριστον καὶ ἄρα μὲ δικαιολογημένο τὸ *a mondo*, ἡ ἀπάντησις εἶναι ὅτι καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ στὰ ἰταλικά. Οὔτε εἶναι νοητὴ στὰ ἰταλικά ἡ σύναψις τοῦ *a mondo* μὲ τὸ *concetto*· αὐτὸ χρειάζεται γενική, δηλ. μιὰν δῆλωσις κτήσεως ἢ ἀντικειμένου *concetto di un mondo*, (ἢ *del mondo*), ὅχι δῆλωσις ἐπιρρήματος: *a mondo*.

Πιστεύω, μὲ ἄλλα λόγια, ὅτι τὸ *a mondo* δὲν εἶναι αὐτὸ πού ἤθελε νὰ γράψῃ ὁ ποιητής. Γιὰ κάποιον λόγο, πού δὲν εἶναι δύσκολο νὰ τὸν καταλάβουμε, ἔγραψε κάτι πού πολὺ μοιάζει μὲ αὐτὸ πού ἤθελε νὰ γράψῃ καὶ πού ἔπρεπε νὰ γράψῃ, σύμφωνα μὲ τὴν ἰταλικὴ χρῆσι. Καὶ τὸ κάτι ἄλλο εἶναι τὸ *a modo*· αὐτὸ λειτουργεῖ προθετικῶς (ἐξαιτίας τοῦ *a=λατ. ad*, ἔχει ὅμως ἐπιρρηματικὴ λειτουργία μαζί μὲ τὸ *m[on]do* καὶ μὲ τὸ *graduato matematicamente*. Ὅλα αὐτὰ μαζί προσδιορίζουν ἐπιρρηματικὰ-τροπικὰ τὸ *esprima* καὶ ἀντιστοιχοῦν μὲ τὸ ὁμοιωματικὸ ἐπίρρημα (ὦ)σάν.

Ἐκεῖνο πού μοῦ κάνει ἐντύπωση εἶναι ὅτι καὶ ὁ Πολυλάς τὸ αἰσθάνεται ἔτσι, ἀφοῦ μεταφράζει ὡσάν (ἕνας αὐτοῦπαρκτος κόσμος), ἔστω καὶ ἂν διατηρῇ καὶ μεταφράζῃ τὸ *mondo*. Ποῦ τὸ βρῆκε τὸ ὡσάν; Γιὰ τὸν Πολυλά ἡ φράσις τοῦ Σολωμοῦ μοιάζει νὰ ἦταν: *a (modo di un) mondo* κτλ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀναγκάστηκε ἀκόμα ὁ Πολυλάς νὰ μετακινήσῃ συντακτικὰ τὸ *per se*—πού εἶναι καὶ αὐτὸ ἐπιρρηματικὸ—καὶ νὰ τὸ κάμῃ ἐπιθετικὸν προσδιορισμὸ τοῦ *mondo*, ἐνῶ αὐτὸ εἶναι ἐπιρρηματικὸς προσδιορισμὸς τοῦ *graduato*. Ὁ Πολυλάς δηλ. συντάσσει: *a (modo di un) mondo per se graduato matematicamente, ricco e profondo*. Τὸ μόνο ὅμως πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε τὸ κείμενο τοῦ Σ. εἶναι «*a mo[n]do graduato per se matem., r.e.p.* Τὸ *graduato* (ἀσφαλῶς ἐδῶ τὸ *graduare* σημαίνει, κάμνω σκαλοπάτια, ἀναβαθμούς, διαβαθμίζω), καὶ ἐλπίζω ὅτι αὐτὸ ἐννοεῖ μὲ τὸ *βαθμολογημένος* ὁ Πολυλάς) μὲ αὐτὴν τὴν φράσις τοῦ Σ. τὸ θέλει περιορισμένο, δηλ. προσδιορισμένο ἀπὸ δύο τροπικὰ ἐπιρρήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα εἶναι τὸ *matematicamente* καὶ τὸ ἄλλο τὸ *per se*. Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ πιθανῶς τὸν ἐξωτερικὸ, τὸν σχηματικὸ τρόπο, ἐνῶ τὸ δεύτερο τὸν ἐσωτερικὸ, τὸν ἄορατο. Γι' αὐτὸ καὶ μπορεῖ ἄνετα τὸ *per se*, νὰ ἀποδοθεῖ μὲ τὸ «ἀπὸ μόνο του, ἀφραυτοῦ, αὐτόματα». Ἡ διαβαθμίσις δηλ. θὰ γίνῃ μὲ μαθηματικὸν τρόπο καὶ ἀπὸ μόνη της, ὅχι ὅτι εἶναι «αὐτοῦπαρκτος κόσμος». Καὶ ἡ διαβαθμίσις νὰ εἶναι πλούσια καὶ βαθιὰ. Ἄν οἱ δύο τελευταῖες ιδιότητες εἶναι παρατακτικῶς ἢ ἀποτελοῦν τὴν συνέπειαν τοῦ

πρώτου σύνθετου τρόπου, τοῦ «αὐτοματο-μαθηματικο-διαβαθμισμένου», δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀπαντήσουμε. Τὸ δεύτερο φαίνεται πιὸ πιθανό.

Στὴν ἐνδεχόμενη ἀντίρρηση ὅτι τὸ *mondo* εἶναι γραμμένο μὲ ἀρχικό κεφαλαῖο M, παρατηρῶ ὅτι καὶ τὸ *matematicamente* καὶ τὸ *concetto* καὶ πιθανῶς τὸ *graduato* εἶναι γραμμένα μὲ κεφαλαῖα ἀρχικά. Δὲν μπορῶ ὅμως νὰ ἀπαντήσω στὸ σίγουρο ἐρώτημα, γιατί ὁ Πολυλάς ἔδωσε αὐτὴν τὴν διατύπωση καὶ ἐρμηνεία. Δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ ἔχει κανεὶς ἀμφιβολίες γιὰ τὰ ἰταλικά του, ὑπάρχουν ὅμως ἀρκετὲς γιὰ τὴν ἱκανότητά του νὰ κρατήσῃ κάποιαν ὄχι εἰδωλολατρικὴν ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ποιητὴ¹. "Ἐνα εἶναι νομίζω βέβαιο· ὅτι καὶ μὲ τὴν δική μας ἀποκατάσταση τὸ κείμενο τοῦ Σ. ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι «ὑψηλόν»: «"Ὅλο τὸ ποίημα νὰ ἐκφράζῃ τὴν σύλληψιν μὲ τρόπον ποῦ ἀπὸ μόνος του νὰ εἶναι μαθηματικὰ διαβαθμισμένος, πλούσιος καὶ βαθύς».

Δίνω ἀκόμα, γιὰ νὰ ἐνισχύσω τὴν ἄποψη τοῦ γραφικοῦ λάθους, μερικὰ ἀβλεπτήματα τοῦ ποιητῆ στὸ γράψιμό του:

β) *AE 311 a 32* che sia nascoso, γράφε nascosto.

γ) *AE 349 b 2* di che sei figlia tu. Τὸ che φαίνεται σὰν σίγουρη ἀνάγνωση—ἔτσι τὸ μεταγράφει καὶ ὁ Λ. Π.—εἶναι ὅμως ἀνάγκη νὰ διαβάσουμε: *di chi* (=τίνος κόρη εἶσαι;)

δ) *AE 334 a 32* voglio dare a colui che dorme qualche argomento *a colu(i) che dorme di darti* (ὑπογραμμίζω) un poco di mal umore. "Ἐχουμε ἔδῳ μιὰν ἐμφατικὴ ἐπανάληψιν τῆς ἴδιας ἐπιθυμίας τοῦ ποιητῆ (ἀ' προσ.: voglio), ἣ ὁποία τὴν πρώτη φορὰ ἀφορᾷ ἓνα τρίτο πρόσωπο (*a colui che dorme*), ἐνῶ τὴν δεύτερη αὐτὸ τὸ ἴδιο γίνεται δεύτερο πρόσωπο (*darti*), ἐνῶ διατηρεῖ τὰ ἄλλα συμφραζόμενα τοῦ γ' προσώπου (*a colui che dorme [γ'] di darti [β']*). "Ἐτσι ὅμως δημιουργεῖται μιὰ ἀνωμαλία στὴν σύνταξιν τῶν

1. Καὶ ἡ λ. *concetto* νομίζω πὼς θὰ ἀποδιδόταν καλύτερα μὲ τὸν σημερινὸ ποιητικὸ ὄρο *σύλληψιν* (*con-ceptio*, *con-cipio*), ἐκτὸς ἂν καὶ ἔδῳ τὸ *νόημα* (τοῦ Πολυλά) = σύλληψιν. Καὶ στὴν συνέχεια τῶν στοχασμῶν τοῦ ποιητῆ γιὰ τοὺς Ἐλεύθερους Πολιορκημένους (*AE 425 a 22-30*) *Prendi e concreta fortemente una forza spirituale, e frangila in un dato numero di caratteri d'uomini e donne, a cui corrispondano nell'esecuzione. Pensa fortemente che ciò accada romanticamente, o..., o in modo misto genuino.* Ὁ Πολυλάς μεταφράζει «Πάρε καὶ σύμπηξε (δηλ. = κάμε τὴν συγκεκριμένην, θὰ λέγαμε σήμερον) δυνατὰ μιὰν πνευματικὴν δύναμιν καὶ καταμέρισέ τὴν εἰς τόσους χαρακτῆρες..., εἰς τοὺς ὁποίους νὰ ἀνταποκρίνονται ἐμπράκτως τὰ πάντα. Σκέψου καλὰ ἂν τοῦτο θὰ γένη ρομαντικὰ ἢ..., ἢ εἰς εἶδος μειχρὸ ἀλλὰ νόμιμο» ("Απ. I, σ. 209 = Παχ.-Τσ. σ. 151). Καὶ ἔδῳ τὸ *ἐμπράκτως* δὲν εἶναι ἰσοδύναμο μὲ τὸ *nell'esecuzione* (=στὴν διάρκειαν τῆς ἐκτελέσεως): τὸ *pensa* che ciò accada σημαίνει σκέψου αὐτὸ νὰ γίνῃ (ὄχι ἂν γ.). τὸ *genuino* δὲν σημαίνει ἔδῳ τὸ *νόμιμο* ἀλλὰ τὸ γνήσιο, δηλ. νὰ μὴν προδίνεται ὅτι εἶναι μπαστάρδιο ἐπειδὴ θὰ εἶναι μειχρτό).

άντωνυμιῶν. Στὴν β' περίπτωση ἔπρεπε νὰ πῆ: a te che dormi (di) darti ἤ, ἂν ἐπρόκειτο νὰ μείνουμε στὸ γ' πρόσ., νὰ περιμένουμε *dargli*.

Τὸ χφ. γράφει *darti*, τὸ ὁποῖο ἴσως θὰ μποροῦσε νὰ διαβαστῆ καὶ *darli*. Τὸ *li* βέβαια ἀναφέρεται συνήθως σὲ περισσότερα πρόσωπα, μπορεῖ ὅμως νὰ χρησιμοποιηθῆ καὶ στὶς πλάγιες πτώσεις τοῦ ἐνικοῦ ἀριθμοῦ, ὅπως ἐδῶ μὲ τὸ *dare*. Τὸ *darli* ἐπομένως θὰ διόρθωνε τὴν κατάσταση καὶ τὴν σύνταξη. Ἄλλιῶς θὰ εἴχαμε γραφικὸ λάθος. Πάντως τὸ *colui* τῆς β' φράσης εἶναι γραμμένο *colu*: ἔτσι τρώγονται συνήθως οἱ τελευταῖες συλλαβές τῶν λέξεων στὰ χειρόγραφα τοῦ Σ. Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ ποιητὴς γράφει γιὰ λογαριασμόν του, καὶ λίγο νοιάζεται γιὰ τὸ ἂν τὰ καταλαβαίνουν οἱ ἄλλοι.

ε) Ἔνα παράλληλο παράδειγμα νομίζω πὼς ὑπάρχει στὸ *AE* 44, 2 *corre* (ὁ γέρος, δηλ.) *poscia d'innanzi a Parga e protendo uno scudo d'innanzi a lei, la misera se ne sta tranquilla, come il bimbo nel sen della nutrice, ed egli* (ὁ γέρος δηλ.) *fa cenno ad Ali, che venga con molto oro*. Ἡ ἀνάγνωση καὶ μεταγραφή τοῦ Λ. Π. εἶναι σωστή, μόνο πὸς ἐδῶ τὸ *protendo* δὲν μπορεῖ νὰ σταθῆ σὰν α' πρόσ. τοῦ ἐνεστώτα: πρέπει νὰ νοηθῆ ὡς τρίτο (ὁ γέρος *protende*). Αὐτὸ ὅμως δὲν φτάνει, γιὰτὶ χρειάζεται καὶ τελεία ἢ ἄνω τελεία ὕστερα ἀπὸ τὸ *lei*: ἄλλιῶς ἔχουμε ἀνακόλουθο καὶ ἀσύνδετο μὲ τὸ *la misera se ne sta tranquilla*. Ὑπάρχει ὅμως ἔτσι κι ἓνα πλεοναστικὸ καὶ (*ed egli*), τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ δικαιολογηθῆ μὲ ἀντιθετικῆ-μεταβατικῆ σημασία, ἐξαιτίας καὶ τοῦ κόμματος πὸς ὑπάρχει μπροστά του. Χρειαζόμαστε λοιπὸν ἐδῶ διόρθωση (*protende*) καὶ στίξη.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἓνα δεύτερο ἐνδεχόμενο πὸς τὸ θεωρῶ πιὸ πιθανό, ἐπειδὴ εἶναι κάπως δύσκολο νὰ γίνῃ τὸ λάθος πὸς εἴπαμε (-nde~ -ndo). Κι αὐτὸ εἶναι ὅτι ὁ Σ. ἤθελε νὰ χρησιμοποιήσῃ γερούνδιο *protendendo* κι ἔγραψε μόνο *protendo*. Μὲ τὸ γερούνδιο τὸ ἀνακόλουθο εὐνοεῖται στὰ ἰταλικὰ (*protendendo* ὁ γέρος,—*la misera* (Parga) *se ne sta tranquilla...ed egli* [ὁ γέρος] *fa cenno*). Θὰ εἴχαμε δηλ. ἐδῶ παράλειψη συλλαβῆς ἀπὸ ἀνομοίωση (*pro-ten-den-do*), ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὴν προφορὰ (ἐλε-λί-φασκος ἀλεσφακιά, ἀστραπο-πε-λέκι ἀστροπελέκι κτλ.).

στ') Ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενο—ἀναμφισβήτητο ὅμως αὐτὸ—εἶναι καὶ τὸ *AE* 351 a 26 *metafori* ἀντὶ *metamorfosi*, ὅπως τὸ συμπληρώνει σωστὰ ὁ Λ. Π. στὸ ὑπόμνημα. Στὸ παράδειγμα αὐτὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνομοίωση συλλαβῆς ἔχουμε καὶ μετακίνηση τοῦ *R*, ἀπὸ ἓναν ὑποθετικὸ τύπο *meta -mor -for-si*.

2. Διορθωτικὰ σὲ ἀναγνώσεις

α) Τὸ ἀπόσπασμα γιὰ τὴν Πάργα, πὸς ἐξετάσαμε παραπάνω, συνεχίζε-

ται με τήν φράση: *levò lo scudo* (ὁ γέρος πάλι) e *Parga si trovò d'innanzi a Turchi* (*AE* 44, 6). Ἔτσι μεταγράφει ὁ ἐκδότης. Τὸ πρόβλημα εἶναι κι ἐδῶ, ὅπως στὸ *a mo[n]do*, γλωσσικό. Οἱ Ἴταλοὶ μποροῦν νὰ ποῦν καὶ νὰ γράψουν, σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσι, μόνο *ai Turchi*, με ὀριστικό ἄρθρο, γιατί τοὺς Τούρκους τοὺς ξέρομε, βρίσκονταν ἐκεῖ¹ *a Turchi*, ἀόριστα, μόνο με τὴν πρόθεσι θὰ σήμαινε ὅτι περιμένουμε καὶ κάποιους ἄλλους: *d'innanzi a Turchi ed /o Albanesi*, ἀόριστα ἐπίσης ἐκφρασμένους. Με προσεκτικὴ παρατήρησι τοῦ χφ. διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ὁ Σ. ἔγραψε τὸ *i* κοντὰ στὸ *a* (κι ἐδῶ ἰσχύει ὅ,τι εἶπαμε παραπάνω γιὰ τὶς τελικὲς συλλαβές), μικροσκοπικὰ με τὴν κοκκίδα τοῦ *i* ποὺ διακρίνεται ἀρκετὰ πρὸς τὰ δεξιὰ του.

β) Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πολὺ κακογραμμένα ἐλληνοἰταλικὰ κείμενα τοῦ Σ. (*AE* 389, 29 κ.έ.) ὁ Λ. Π. μεταγράφει:

(29) *attivo* (αὐτὸ ὑπογραμμισμένο ἀπὸ τὸν Σ.) με τὸ *μαχερι πασιχα* / (30) *χορις μαχερι*.—*Sotto Maitlano*—ορκος— † αφορκος — π — — — † ψεφτι κτλ.). Νομίζω ὅτι τὸ *πασιχα* εὐκόλα διαβάζεται *πασινο* (ἐλληνοἰταλικὰ γραμμένο), δηλ. *passivo* (*attivo*~*passivo*). Ἐπίσης, δὲν χρειάζεται *cuix* πρὶν ἀπὸ τὸ *αφορκος* (φαίνεται ὅτι ὁ Σ. ἔβαλε πρῶτα κόμμα καὶ ὕστερα μετάνιωσε κι ἔβαλε παύλα), οὔτε ὕστερα ἀπὸ αὐτό. Ἡ ἐπόμενη λέξι πού ἀρχίζει με *π* φαίνεται ὅτι γράφει *πούστι* (=πούστη).

Πολλὰ μποροῦν νὰ βελτιωθοῦν καὶ νὰ συμπληρωθοῦν. Ἡ τύχη καὶ ἡ ἔμπνευσι καὶ καλοὶ σύμβουλοι ὅποτε συνεργήσουν.

3. Μεταφραστικά

Ἡ κ. Π-Τσ. στὸν Πρόλόγὸ της (σ. 6) μιᾶ γιὰ μεταφράσεις τοῦ τετραδίου πού τὴν ἀπασχολεῖ, οἱ ὁποῖες γίνονται γιὰ πρώτη φορά. Ἐπειδὴ τὸ καλύτερο εἶναι πάντα ὁ ἐχθρὸς τοῦ καλοῦ, γι' αὐτὸ θὰ προσπαθήσουμε νὰ βελτιώσουμε μερικές.

α) σ. 65 *che delusione* καλύτερα: τί ἀπογοήτευσι, ἀντὶ τί αὐταπάτη.

β) σ. 65, 76, 126 *in quella tal società*. Μήπως ὑπαινίσσεται μύησι μασονική με ἐνδεχόμενη τελετὴ μύησις πού θὰ τὸν τρώμαζε; Ἀλλιῶς οἱ ἀποδόσεις *κοινωνικὸς κύκλος* καὶ *παρέα* δὲν εὐνοοῦνται οὔτε καὶ θὰ τὸν τρώμαζαν.

γ) σ. 72-3 *non gli permise di accettare*, δὲν τοῦ ἐπέτρεψε, ὅχι δὲν τοῦ ἐπιτρέπει.

δ) 78-9 *per tutte le cristiane genti*=σὲ ὅλα (=ἀνὰ τὰ) χριστιανικὰ ἔθνη (ὅχι: ἀπὸ ὅλα...).

ε) σ. 82-3 *nel cervello che era disposto a questo* (δηλ. στὴν *confusione del diavolo*) ἀνε στὸν *sonno*. Τὸ «ἐκτεθειμένο» δὲν εἶναι αὐτὸ πού θέλει νὰ πῆ ὁ ποιητής: *προδιατεθειμένο* εἶναι τὸ σωστό. Ἡ ἡμέρα τῶν μεγάλων πολι-

τικῶν μεταμορφώσεων τοῦ εἶχε δημιουργήσει (τοῦ ποιητῆ) τέτοιαν σύγχυση στὸ μυαλό, ὥστε αὐτὴ ἢ σύγχυση συνεχίσθηκε καὶ τὴν νύχτα, ἀπὸ τὴν προδιάθεση τοῦ μυαλοῦ (cervello), ποῦ ὑπῆρχε.

στ) *Lascia il suo proposito* (ἀφήνει τὴν ὑπόθεσή του)· καλύτερα: τὸ *θέμα του* (πρόθεση, σκοπός).

ζ) σ. 115 *se si possa fare un volo e legare le impressioni che riceveva con quella dell'uomo che apparve primo* (ὑπογραμμίζω)... «με τὶς ἐντυπώσεις τοῦ ἀνθρώπου ποῦ παρουσιάστηκε γιὰ πρώτη φορά». Τὸ πρόβλημα ἐδῶ εἶναι διπλό: 1) ὁ ποιητὴς μεταβαίνει ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις ποῦ θὰ περιγράψῃ γιὰ τὸν Κρητικὸ στὴν ἐντύπωση (con quella) ποῦ σχημάτισε ὁ ἄνθρωπος ποῦ... Στὸ κείμενο καὶ τὴν μεταγραφή (AE 361 b 27-9) τὸ *quella* εἶναι φανερό. 2) ποῖός εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποῦ παρουσιάστηκε γιὰ πρώτη φορά. Ἡ κ. Π.-Τσ. τὸν δηλώνει μὲ αὐτὸ ποῦ πραγματικὰ εἶναι: «ὁ Ἀδάμ». Καλύτερα λοιπὸν νὰ ἀντικαταστήσουμε «με τὴν ἐντύπωση τοῦ Πρωτόπλαστου». Γιατὶ ὁ ποιητὴς προτίμησε ἐνικὸ γιὰ τὸν Ἀδάμ, νομίζω πῶς εἶναι εὐλογο. Αὐτὸς δὲν ὑπῆρξε ποτὲ μωρὸ γιὰ νὰ ἔχῃ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν μήτρα κιόλας. Αὐτὸς ξύπνησε μονομιᾶς μεγάλος καὶ ξαφνιάστηκε ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐντύπωση (*quella*).

η) σ. 125 *diventarono subalterne e dominarono quelle degli occhi* ὄχι «ὑποτάχτηκαν καὶ κυβερνοῦσαν» ἀλλὰ ἔγιναν ὑποταχτικὲς καὶ κυριάρχησαν. Αὐτ. ... «occhi interni ... vedono vinamente; e alle volte † tali † che le piu belle fantasie non vedono vegliando» (ὑπογραμμίζω)· «καὶ πολλὲς φορὲς τέτοια ποῦ οἱ πῖδ ὁμορφες φαντασίες δὲν βλέπουνε στὸν ξύπνιο»· καλύτερα: «καὶ μερικὲς φορὲς τέτοιες, ποῦ τὶς πῖδ ὁμορφες φαντασίες δὲν (τὶς) βλέπουν μὲ ἀνοιχτὰ μάτια (στὸν ξύπνιο)». Ὁ λόγος εἶναι, γιατί οἱ φαντασίες βλέπονται μόνο, δὲν βλέπουν.

θ) σ. 127 *in quel momento si addormenta la compassione per gli altri*, τὸ *si addormenta* μεταφράζεται ἐνεργητικὰ «ἀποκοιμίζει τὴ συμπάθειά του». Δὲν νομίζω ὅτι αὐτὸ εἶναι τὸ ἴδιο μὲ αὐτὸ ποῦ λέει ὁ Σ. «ἐκεῖνην τὴν στιγμή ἀποκοιμίζεται ἢ συμπόνια του γιὰ τοὺς ἄλλους». Καὶ ἄλλες φορὲς ἔχω γράψῃ ὅτι εἶναι καιρὸς νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τοὺς ἀνόητους ρομαντισμοὺς τοῦ πρώιμου δημοτικισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν προκατάληψη ὅτι ἡ δημοτικὴ δὲν ἔχει παθητικὴ φωνή, καὶ ὅτι ὅπου βρίσκουμε μιὰν τέτοια τὴν μετατρέπουμε σὲ ἐνεργητικὴ. Καὶ ὑπάρχει παθητικὴ φωνὴ καὶ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἐνεργητικὴ. Ἀλλιῶς ἢ γλώσσα θὰ τὴν εἶχε καταργήσει.

ι) σ. 128 *gli corre colle mani al collo*, ὄχι: «ἀπλωσε τὰ χέρια στὸ λαιμὸ του» ἀλλὰ καλύτερα: «τοῦ ἐπιτέθηκε ἀπλώνοντας τὰ χέρια στὸ λαιμὸ του».

ια) σ. 132 *precipitar colui che dorme là su quel letto*, ὄχι «νὰ τὸν ξεκάνης...», ἀλλὰ «νὰ γκρεμίσης αὐτὸν ποῦ...».

ιβ) σ. 133 Ἡ ἰταλική ἔκφραση «dio me ne liberi» ἢ «dio mi liberi» ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν δική μας ἀπευχή: «Θεὸς φυλάξοι».

ιγ) σ. 133-4 gli dirò che scrivesse=θὰ τοῦ πῶ νὰ γράψῃ (ὄχι τί νὰ γράψῃ).

Ἐλπίζω ὅτι οἱ νεοελληνιστὲς θὰ ἀποκομίσουν πλούσια κέρδη ἀπὸ τὴν πραγματικὰ πλούσια ἐργασία τῆς κ. Παχίνη-Τσαντσάνογλου. Οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι καὶ γλωσσολόγοι καμιά φορὰ ἀσχολοῦνται καὶ μὲ φτωχότερα πράγματα, quisquilias. Ζητοῦν συχώρεση¹.

Θεσσαλονίκη

ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

1. Μιὰ λεπτολογία ἀκόμα: τὸ ἐπίτις τοῦ Σολωμοῦ (γραμμένο ἔτσι καὶ σὲ μιὰ λέξη (AE 52, 14=Τσαντσ. σ. 78) ἢ Π.-Τσ. τὸ γράφει ἐπὶ τῆς ἄγνωστο μὲ ποιὰ σημασία, πιθανῶς=ἐναντίον τῆς. τὸ ἐπίτις εἶναι ἐπίρρ. στὸ ἀσκῶνει καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἰδιωματικὸ ζακυνθινὸ (:) ἐπίρρημα. πρβ. παράλληλα νεοελλ. ἐπιτοῦτον, ἐπιταυτοῦ, ἐπίτηδες.

